

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Бєлова О. Б.

**ПОДОЛАННЯ ПІДВИЩЕНОГО РІВНЯ АГРЕСІЇ У ДІТЕЙ З
ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ**

Навчально-методичний посібник

Кам'янець-Подільський
2018

УДК 376-056.264:159. 922.76–056.49(075.8)

ББК 74.37я73+88.492

Б 43

Рекомендовано вченою радою
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка,
протокол № 5 від 30.05.2018 р.

Рецензенти:

Татьянчікова І. В. доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри спеціальної педагогіки та інклюзії ДВНЗ «Донбаського державного педагогічного Університету» імені В.Г. Короленка

Семенишена Т. О., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри тифлопедагогіки, факультету корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Вержиховська О.М., кандидат педагогічних наук, доцент, кафедри психолого-медико-педагогічних основ корекційної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Бєлова О.Б.

Б 43 Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку : навчально-методичний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2018. – 100 с.

Посібник "Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку" є навчально-методичним комплексом, що забезпечує вивчення відповідної дисципліни і розроблений для студентів спеціальності 01 "Освіта", спеціальності 016 "Спеціальна освіта", за освітньою програмою "Логопедія. Спеціальна психологія". Включає у себе навчальну і робочу програму, плани практичних занять, завдання для самостійної роботи. Окремо винесено питання поточної перевірки і підсумкового контролю як теоретичного так і практичного спрямування, дається список рекомендованої літератури.

УДК 376-056.264:159.

922.76–056.49(075.8)

ББК 74.37я73+88.492

Бєлова О.Б., 2018

ПЕРЕДМОВА

Перед майбутніми фахівцями, у сучасний період життя, висуваються нові вимоги, що розкривають їх професійну компетентність: вміння творчо мислити, самостійно здобувати науково-методичну інформацію, орієнтуватись у просторі наукових досліджень, адаптовувати та впроваджувати нові методи роботи з розвитку мовлення та завчасно попереджувати порушення соціальної поведінки у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Навчальна дисципліна **"Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку"** формує у студентів загальні уявлення про розвиток понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка"; причини виникнення агресії у дітей та дорослих; діагностичні методики, які направлені на дослідження агресії; теоретичні засади корекційної роботи з агресивними дітьми.

Курс покликаний систематизувати знання, вміння і навички студентів з даної проблематики, що забезпечує формування у них відповідного рівня готовності до засвоєння навчальних дисциплін таких як "Спеціальна педагогіка", "Загальна, вікова та педагогічна логопсихологія", "Логопедія", "Нейропсихологія", "Невропатологія".

У навчально-методичному посібнику розглянуто основні положення курсу і питання, які студенти мають засвоїти під час самостійної роботи з літературою; подано тематичний план практичних занять; пропонується список основних та додаткових наукових і методичних джерел.

Даний курс знайомить студентів з діагностичним матеріалом для дослідження агресії у дітей та дорослих; вчить проводити корекційну спрямовану на запобігання агресії у дітей; розглядає взаємозв'язки з іншими дисциплінами, основою яких є психологія, медицина, педагогіка; стимулює науково-методичну творчість студентів, їх прагнення вдосконалювати свою освіту, прищеплювати творче ставлення до власної праці; навчити аналізувати, адаптовувати та впроваджувати нові методи роботи для запобігання агресивної поведінки у дітей з типовим та порушеним мовленнєвим розвитком.

Таким чином, в результаті вивчення даної дисципліни студенти повинні засвоїти: основних науковців теоретиків і практиків, які займались проблемою дослідження агресії та порушень поведінки у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку; причини виникнення агресивного стану та агресивної поведінки; методи діагностики агресивного стану, моделей поведінки; орієнтуватись у навчально-корекційних методах, що направлені на попередження агресії у дітей; вміти на практиці: вести роботу по популяризації знань із запобігання агресії у дітей серед молоді та сімей; організовувати та проводити спостереження за поведінкою дітей з порушеннями мовлення; підбирати та оформляти дидактичні матеріали для організації та проведення попереджувальної роботи з дітьми з порушеннями мовлення.

1. НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

ВСТУП

Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни "Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку" укладена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів в галузі знань 01 "Освіта", спеціальності 016 "Спеціальна освіта", за освітньою програмою "Логопедія. Спеціальна психологія".

Тип дисципліни (віднесеність до певного циклу дисциплін згідно з навчальним планом) *професійної та практичної підготовки.*

Предметом вивчення навчальної дисципліни "Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку" є знання про діагностику та корекцію агресивного стану, моделей мовлення у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення.

Вивчення даного курсу, забезпечує студентів певними базисними знаннями, уміннями та навичками; формує у них професійно-освітньо-кваліфікаційний рівень познань; закладає основу для вивчення дисциплін, що розкривають основні порушення мовлення та поведінки у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення та корекційні напрямки запобігання агресивних проявів.

Міждисциплінарні зв'язки. Вивчення курсу передбачає взаємозв'язок із такими навчальними дисциплінами, як "Спеціальна педагогіка", "Загальна, вікова та педагогічна логопсихологія", "Логопедія", "Нейропсихологія", "Невропатологія".

Програма навчальної дисципліни складається з одного змістового модуля: "Науково-теоретичний аналіз проблеми виникнення агресії та шляхи його подолання у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку".

1. Мета та завдання навчальної дисципліни

1.1. Мета викладання навчальної дисципліни "Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку" . Сформувані теоретичну та практичну основу фахової підготовки майбутніх логопедів, здатних професійно вирішувати завдання з попередження агресії у дітей з типовим та порушеннями мовлення.

1.2. Основними завданнями вивчення дисципліни "Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку" :

1. забезпечити знаннями про науково-теоретичні аспекти розвитку понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка";
2. ознайомити з основними причинами виникнення агресії у дітей та дорослих;
3. навчити визначати діагностичний матеріал для дослідження агресії у дітей та дорослих;
4. навчити проводити корекційну спрямовану на запобігання агресії у дітей;

5. навчити розглядати взаємозв'язки з іншими дисциплінами, основою яких є психологія, медицина, педагогіка, зокрема, "Загальна, вікова та педагогічна логопсихологія", "Логопедія", "Нейропсихологія", "Невропатологія", "Спеціальна педагогіка" та ін.;
6. стимулювати науково-методичну творчість студентів, їх прагнення вдосконалювати свою освіту, прищеплювати творче ставлення до власної праці; навчити аналізувати, адаптовувати та впроваджувати нові методи роботи для запобігання агресивної поведінки у дітей з типовим та порушеним мовленнєвим розвитком.

1.3. Заплановані результати навчання: згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні:

знати: розвиток понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка"; причини виникнення агресії у дітей та дорослих; діагностичні методики, які направлені на дослідження агресії; теоретичні засади корекційної роботи з агресивними дітьми;

вміти: використовувати діагностичний матеріал для дослідження агресії у дітей; обирати шляхи для корекційної роботи з агресивними дітьми.

На вивчення навчальної дисципліни "Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку" відводиться **36 години** (з них **12 год.** аудиторних: **12 год.** практичних занять; **24 год.** самостійної роботи) / **1 кредити ECTS**.

2. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. "Науково-теоретичний аналіз проблеми виникнення агресії та шляхи його подолання у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку".

3. Рекомендована література

Базова

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / упоряд. О. А. Атемасова. – Х. : Ранок, 2010. – 176 с.
2. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.
3. Долгова А. Г. Агрессия у детей младшего школьного возраста. Диагностика и коррекция / А. Г. Долгова. – М. : Генезис, 2009. – 216 с.
4. Оклендер В. Окна в мир ребенка : руководство по детской психотерапии / В. Оклендер. – М. : Класс, 1997. – 336 с.
5. Портман Р. Ігри, що запобігають агресії: інтерактивні ігри / Р. Портман. – Львів : Свічадо, 2010.– 112с.
6. Психология человеческой агрессивности : хрестоматия / сост. К. В. Сельченков. – Минск : Харвест, 2005. – 656с.

Додаткова

7. Бурлачук Л. Ф. Основы психотерапии / Л. Ф. Бурлачук, И. А. Грабская, А. С. Кочарян. – К. : Ника-Центр ; М. : Алетей, 1999. – 320 с.
8. Вачков І. В. Основы технологии группового тренинга : учеб. пособие / И. В. Вачков. – М. : Осъ-89, 2002. – 204 с.

9. Кернберг О. Агрессия при расстройствах личности / О. Кернберг. – М. : Класс, 2000. – 126 с.
10. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості : навч. посібник / Т. С. Кириленко. – К. : Либідь, 2007. – 256 с.
11. Лафренье П. Эмоциональное развитие детей и подростков / П. Лафренье. – СПб. : пройм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 256 с.
12. Ленів З. Діагностика усного мовлення старших дошкільників засобами арт-терапії : навч.-метод. посібник / З. Ленів. – К. : Спадщина, 2011. – 64 с.
13. Немов Р. С. Психология : учебник для студентов высш. пед. учеб. заведений : в 3 кн. / Р. С. Немов. – 4-е изд. – М. : ВЛАДОС, 2001.– Кн. 3 : Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. – 640 с.
14. Подарки феи: развивающая сказкотерапия для дошкольников. – СПб. : Речь, 2006. – 96 с.
15. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие. – Самара : БАХРА-М, 2001. – 672 с.
16. Румянцева Т. Г. Агрессия: проблемы и поиски в западной философии и науке / Т. Г. Румянцева. – Минск : Университетское, 2001.– 150 с.
17. Семаго Н. Я. Проблемные дети: основы диагностической и коррекционной работы психолога / Н. Я. Семаго, М. М. Семаго. – М. : АРКТИ, 2000. – 208 с.
18. Семенович А. В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / А. В. Семенович. – М. : Академия, 2002. – 232 с.
19. Фрейд З. "Ребенка быют": к вопросу о происхождении сексуальных извращений [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.litmir.net/br/?b=75642>.
20. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посібник / Т. С. Яценко. – К. : Либідь, 2000. – 264 с.

4. Форма підсумкового контролю успішності навчання здійснюється за методами оцінювання:

- усного контролю (фронтального та комбінованого опитування);
- письмового контролю (написання рефератів, конспектування літератури, виконання практичних завдань, ведення конспектів лекцій тощо);
- тестового контролю (комп'ютерні, усні, письмові тести);
- поточний, рубіжний та підсумковий контроль.
- модульний рейтинг, залік.

4. Засоби діагностики успішності навчання

Засобами діагностики успішності навчання з дисципліни є: завдання вхідного і поточного контролю, модульної контрольної роботи.

2. РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ "ПОДОЛАННЯ ПІДВИЩЕНОГО РІВНЯ АГРЕСІЇ У ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ"

2.1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 1	<p>Рівень вищої освіти <u>перший (бакалаврський)</u>: перший (бакалаврський); другий (магістерський); третій (освітньо-науковий)</p> <p>Ступінь вищої освіти <u>бакалавр</u> бакалавр, магістр, доктор філософії</p>	Дисципліна професійної та практичної підготовки	
Загальна кількість годин – 36	<p>Назва галузі знань <u>01 Освіта</u></p> <p>Напрямок підготовки спеціальності <u>016 "Спеціальна освіта" за освітньою програмою "Логопедія. Спеціальна психологія"</u></p>	Рік підготовки:	
Змістових модулів – 1		4-й	4-й
		Семестр	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 1 самостійної роботи здобувача вищої освіти – 1		8-й	8-й
		Лекції	
		-	-
		Практичні, семінарські	
		12 год.	12 год.
		Лабораторні	
		-	-
		Самостійна робота (24)	
		14 год.	14 год.
		Індивідуальні завдання:	
10 год.	10 год.		
Модульні контрольні роботи			
1	1		
Вид підсумкового контролю:			
Залік			
8-й сем	8-й сем.		

1. МЕТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Мета: сформувати теоретичну та практичну основу фахової підготовки майбутніх логопедів, здатних професійно вирішувати завдання з попередження агресії у дітей з типовим та порушеннями мовлення.

2. ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

1. забезпечити знаннями про науково-теоретичні аспекти розвитку понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка";
2. ознайомити з основними причинами виникнення агресії у дітей та дорослих;
3. навчити визначати діагностичний матеріал для дослідження агресії у дітей та дорослих;
4. навчити проводити корекційну роботу спрямовану на запобігання агресії у дітей;
5. навчити розглядати взаємозв'язки з іншими дисциплінами, основою яких є психологія, медицина, педагогіка, зокрема, "Загальна, вікова та педагогічна логопсихологія", "Логопедія", "Нейропсихологія", "Невропатологія", "Спеціальна педагогіка" та ін.;
6. стимулювати науково-методичну творчість студентів, їх прагнення вдосконалювати свою освіту, прищеплювати творче ставлення до власної праці; навчити аналізувати, адаптовувати та впроваджувати нові методи роботи для запобігання агресивної поведінки у дітей з типовим та порушеним мовленнєвим розвитком.

3. ЗАПЛАНОВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

3.1. Результати навчання. Після завершення курсу студенти повинні оволодіти відповідними знаннями з дисципліни, мають застосовувати засвоєні уміння і навички на практиці.

знати: розвиток понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка"; причини виникнення агресії у дітей та дорослих; діагностичні методики, які направлені на дослідження агресії; теоретичні засади корекційної роботи з агресивними дітьми;

вміти: використовувати діагностичний матеріал для дослідження агресії у дітей; обрати шляхи для корекційної роботи з агресивними дітьми.

У даній програмі розглянуто принципіві положення курсу і питання, які студенти мають засвоїти під час лекцій та самостійної роботи з літературою; наведено тематичний план лекційних, практичних занять; запропонований список основних та додаткових наукових літературних джерел.

До методів організації навчально-пізнавальної діяльності включені лекційні, практичні заняття та самостійні і індивідуальної роботи студентів.

Лекційна робота з курсу "Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку" є одним з основних методів навчання, який полягає в систематичному усному викладі викладачем навчального курсу. Закріплення пройденого матеріалу відбувається на практичних заняттях, які передбачені у навчальній програмі, їх виконують після вивчення теми чи

розділу курсу. Практичні роботи мають важливе навчально-пізнавальне значення, сприяють формуванню вмінь і навичок, необхідних для засвоєння отриманих знань. Вони включають в себе пояснення теоретичного матеріалу, та виконання письмової практичної роботи або тестування.

Зміст практичних занять формує в студентів основні професійні уміння, та знання про науково-теоретичні підходи, щодо вивчення понять "агресія", "агресивність", "агресивний стан"; методи діагностики агресії у дітей та дорослих; корекційна робота для запобігання агресії у дітей з типовим та порушеннями мовлення. Дана робота включає в себе два види перевірки знань у студентів, це – усне (пояснення теоретичного лекційного матеріалу) та письмове (виконання завдань за складеним тестом).

Самостійна робота студентів з додатковою літературою передбачає: повторення важливих частин і розділів з дисципліни "Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку"; конспектування та узагальнення розділів; підготовка відповідей за основними запитаннями пройденого матеріалу; складання порівняльних характеристик, схем, таблиць.

Індивідуальна робота передбачає написання реферату з наданої теми, розробка та заповнення анкетних, анамнестичних даних з розвитку мовлення.

3.2. Методи викладання дисципліни:

1. Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності: словесні (розповідь, бесіда, пояснення, дискусія тощо); наочні (спостереження, демонстрація тощо); практичні (дослідницькі роботи тощо).
2. Методи стимулювання і мотивації навчальної діяльності (метод створення пізнавальних ситуацій, навчальної дискусії, використання життєвого досвіду).
3. Методи за характером пізнавальної діяльності, які використовуються під час теоретичної і практичної підготовки: пояснювально-ілюстративний; репродуктивний; проблемного викладу; частково-пошуковий; пошуковий.

3.3. Методи оцінювання: метод усного контролю (фронтального та комбінованого опитування); метод письмового контролю (написання рефератів, конспектування літератури, виконання практичних завдань, ведення конспектів лекцій тощо); метод тестового контролю (комп'ютерні, усні, письмові тести); поточний, рубіжний та підсумковий контроль.

3.4. Форми підсумкового контролю: залік, модульний рейтинг.

4. СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	усього	Денна форма					усього	Заочна форма				
		у тому числі						у тому числі				
		л	пр.	лб.	с.р.	ін.		л	пр.	с.р.	ін.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Модуль 1												
Змістовий модуль 1.												
Науково-теоретичний аналіз проблеми виникнення агресії та шляхи його подолання у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку												
Тема 1. Теоретичний аналіз сучасного стану досліджень агресії у дітей	6		2	4			6		2	4		
Тема 2. Особливості дослідження агресії у дітей та дорослих	6		2	4			6		2	4		
Тема 3. Основні напрямки класичної та сучасної психокорекції агресивної поведінки у дітей	6		2	4			6		2	4		
Тема 4. Вивчення неусвідомленої агресії у молодших школярів. Проективно-малюнковий метод діагностики	6		2	4			6		2	4		
Тема 5. Методика дослідження моделювання типів поведінки у свідомості. "Сюжетно-ситуативно-ілюстрована" методика	6		2	4			6		2	4		
Тема 6. Корекція проявів агресії та негативної поведінки у молодших школярів	6		2	4			6		2	4		
Усього годин за змістовим модулем 1	36		12	24			36		12	24		
Разом за змістовими модулями	36		12		24		36		12	24		

5. ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Тема 1. Теоретичний аналіз сучасного стану досліджень агресії у дітей.	2
2	Тема 2. Особливості дослідження агресії у дітей та дорослих.	2
3	Тема 3. Основні напрямки класичної та сучасної психокорекції агресивної поведінки у дітей.	2
4	Тема 4. Вивчення неусвідомленої агресії у молодших школярів. Проективно-малюнковий метод діагностики.	2
5	Тема 5. Методика дослідження моделювання типів поведінки у свідомості. "Сюжетно-ситуативно-ілюстрована" методика.	2
6	Тема 6. Корекція проявів агресії та негативної поведінки у молодших школярів.	2
Всього годин:		12

6. САМОСТІЙНА РОБОТА

7. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

№ з/п	Назва теми	К-сть годин	Форми контролю	Л-ра
1	Тема 1. Теоретичний аналіз сучасного стану досліджень агресії у дітей	4	Опитування	2,6,7,9, 10, 11, 16, 19
2	Тема 2. Особливості дослідження агресії у дітей та дорослих	4	Опитування, співбесіда	2, 12, 13, 15,17
3	Тема 3. Основні напрямки класичної та сучасної психокорекції агресивної поведінки у дітей	4	Опитування, співбесіда	2, 3,4, 5,8, 14, 19,20
4	Тема 4. Вивчення неусвідомленої агресії у молодших школярів. Проективно-малюнковий метод діагностики	4	Аналіз діагностичних методик	2, 13, 15, 17, 18, 20
5	Тема 5. Методика дослідження моделювання типів поведінки у свідомості. "Сюжетно-ситуативно-ілюстрована" методика	4	Аналіз діагностичних методик	1, 2, 12, 17, 18,
6	Тема 6. Корекція проявів агресії та негативної поведінки у молодших школярів	4	Аналіз корекційних методик	1, 2, 3, 4,5,8, 14,20
Разом годин:		24		

8. МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

- Метод усного контролю (фронтального та комбінованого опитування);
- Метод письмового контролю (написання рефератів, конспектування літератури, виконання практичних завдань, ведення конспектів лекцій тощо);
- Метод тестового контролю (комп'ютерні, усні, письмові тести);
- Поточний, рубіжний та підсумковий контроль.

9. РОЗПОДІЛ БАЛІВ

Поточний і модульний контроль (100 балів)			Сума
Змістовий модуль 1 (100 балів)			
Поточний контроль (76 балів)	Самостійна робота (12 балів)	Модульна контрольна робота (12 балів)	100 балів
12 балів	12 балів	12 балів	

Поточний контроль

Максимальний бал оцінки поточної успішності студентів на навчальних заняттях рівний 12 балів.

Критерії оцінювання знань, умінь, навичок студентів на навчальних заняттях

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Студент володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих термінів, мовних фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді „так” чи „ні”.
	2	Студент не достатньо усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спробу знайти способи дій, розповісти суть заданого, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні „так” чи „ні”; може самостійно знайти в підручнику відповідь.
	3	Студент намагається аналізувати на основі елементарних знань і навичок; виявляє окремі закономірності; робить спроби виконання вправ і завдань репродуктивного характеру; за допомогою викладача виконує прості вправи за готовим алгоритмом.
Середній (репродуктивний)	4	Студент володіє початковими знаннями, здатний виконати вправи і завдання за зразком; орієнтується в термінах, поняттях, визначеннях; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі.
	5	Студент розуміє суть навчальної дисципліни, може дати визначення понять, категорій (однак з окремими помилками); вміє працювати з підручником, самостійно опрацювати частину навчального матеріалу; виконує прості вправи і завдання за алгоритмом, але окремі висновки є нелогічними та непослідовними.
	6	Студент розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхнево аналізувати мовні явища, робить певні висновки; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання під час виконання вправ і завдань за алгоритмом, послуговуватися додатковими джерелами.
Достатній (алгоритмічно дієвий)	7	Студент правильно і логічно відтворює навчальний матеріал, оперує базовими поняттями, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовувати термінологію; складати таблиці, схеми.
	8	Знання студента досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях; вміє аналізувати, робити висновки; відповідь повна, логічна, обґрунтована, однак з окремими неточностями; вміє

		самостійно працювати, може підготувати реферат і обґрунтувати його положення.
	9	Студент вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує знання у дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить лінгвістичні поняття, категорії; формулює правила; може самостійно опрацювати матеріал, виконує прості творчі завдання; має сформовані типові навички.
Високий (творчо-професійний)	10	Студент володіє глибокими і міцними знаннями та використовує їх у нестандартних ситуаціях; може визначати особливості мовних процесів; робить аргументовані висновки; практично оцінює сучасні здобутки лінгвістичної науки; самостійно визначає мету власної діяльності; виконує творчі завдання; може сприймати іншу позицію як альтернативну; знає суміжні дисципліни; використовує знання, аналізуючи різні мовні явища, процеси.
	11	Студент володіє узагальненими знаннями з навчальної дисципліни, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний за допомогою викладача підготувати виступ на студентську наукову конференцію; самостійно вивчити матеріал; визначити програму своєї пізнавальної діяльності; оцінювати різноманітні мовні явища, процеси.
	12	Студент має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності в навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні ситуації та завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію; займається науково-дослідною роботою; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й схильності; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах.

Якщо студент не відпрацював пропущені навчальні заняття, не виправив оцінки 0,1,2,3, отримані на навчальних заняттях, не виконав модульної контрольної роботи (МКР), завдання самостійної та індивідуальної роботи менше ніж на 60% від максимальної кількості балів, виділених на ці види робіт, він вважається таким, що має академічну заборгованість за результатами поточного контролю.

Пропущені заняття студент має обов'язково відпрацювати. За відпрацьовані лекційні заняття оцінки не ставляться, за практичні, семінарські, лабораторні, індивідуальні заняття нараховуються бали середнього (4, 5, 6), достатнього (7, 8, 9) та високого рівня (10, 11, 12).

Студенту, який не виконав поточних домашніх завдань, не підготувався до навчальних занять, в журнал обліку роботи академічної групи ставиться 0 балів.

Студент, знання, уміння і навички якого на навчальних заняттях за 12-бальною шкалою оцінено від 1 до 3 балів, вважається таким, що недостатньо підготувався до цих занять і має академічну заборгованість за результатами поточного контролю. Поточну заборгованість, пов'язану з непередготовленістю або недостатньою передготовленістю до навчальних занять, студент повинен ліквідувати. За ліквідацію поточної заборгованості нараховуються бали середнього (4, 5, 6), достатнього (7, 8, 9) та високого рівня (10, 11, 12).

Самостійна робота (12 балів)

Контроль за самостійною роботою здійснює лектор на консультаціях. Студенти для виконання завдань самостійної роботи, зазвичай, заводять окремий зошит.

Модульна контрольна робота (12 балів)

Мета її написання – виявити рівень теоретичних знань та практичних умінь і навичок студентів з модуля "Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку".

Модульна контрольна робота виконується у письмовій формі. До її написання допускаються всі студенти. Позитивну оцінку за МКР не рекомендується покращувати. Невиконання МКР оцінюється 0 балів.

Студенти, які за результатами виконання МКР отримали рейтинговий бал менший 60 % від максимальної кількості балів, виділених на цей вид роботи, а також ті, що не з'явилися для її виконання або не виконали її завдань, вважаються такими, що мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, ліквідація якої є обов'язковою.

У МКР входять 3 завдання: перше та друге теоретичні, третє – практичне. Перше завдання оцінюється - **3 балів**, друге – **5 балів**, третє – **4 балів**. Перевод умовних одиниць в оцінки проводиться за такою системою:

11 – 12 балів - "відмінно". Студент дав повну, розгорнуту, обґрунтовану відповідь на перше та друге теоретичні запитання МКР, правильно виконав практичну частину завдань, допустив незначні неточності, які в цілому не впливають на розуміння ним навчального матеріалу і вміння ним оперувати.

9 – 10 балів - "добре". Студент дав відповідь на перше та друге теоретичне запитання МКР, та при цьому воно має певні неточності, які не впливають на загальну структуру, але вказують на часткове нерозуміння матеріалу. Спостерігаються помилки під час виконання практичного завдання.

7 – 8 балів - "задовільно". Студент не правильно відповів на теоретичні запитання, допустив помилки при виконанні практичної роботи. Помилки вказують на часткове нерозуміння ним матеріалу.

5 – 6 балів - "незадовільно". Студент не зміг розкрити сутність теоретичного першого та другого питання, при відповіді допускав грубі помилки, які вказують на нерозуміння структури вивчення матеріалу. Незроблена практична частина завдань.

1 – 4 балів - незадовільно з проведенням додаткової роботи. Жодної вірної відповіді. Незроблена практична частина завдань.

Рейтингова оцінка з кредитного модуля

Рейтингова оцінка з кредитного модуля – сумарна підсумкова оцінка за багатобальною шкалою рівня засвоєння студентом певного кредитного модуля (навчальної дисципліни) упродовж його вивчення.

Загальні критерії оцінювання навчального процесу

Поточний контроль	Самостійна робота	Модульна контрольна робота	Залік (сума балів)
76 балів	12 балів	12 балів	100 балів

Рейтингова оцінка в балах (r_k) знань, умінь і навичок студента на навчальних заняттях (практичних, лабораторних, семінарських) з навчального (змістового) модуля проводиться за наступною формулою:

$$r_k = (0,05 \times r_k^c + 0,4) \times r_k^*$$

де: r_k^c – середня оцінка навчальної діяльності студента на навчальних заняттях з навчального (змістового) модуля, тобто частка від ділення суми всіх оцінок на їх кількість (беруться оцінки від 4 до 12);

r_k^* – встановлений максимально можливий бал оцінювання результатів певної навчальної діяльності студента за результатами контрольного заходу поточного контролю з урахуванням її вагомості.

Отже, на навчальний (змістовий) модуль – I відведено 22 бала, 12 балів (r_1) дається на оцінювання результатів навчальної діяльності студентів на навчальних заняттях (практичних, лабораторних, семінарських) з навчального (змістового) модуля;

Наприклад: на навчальних заняттях студент отримав оцінки: 5, 9, 12, 11, 10. Середня оцінка навчальної діяльності студента на навчальних заняттях (практичних, лабораторних, семінарських) з навчального (змістового) модуля обчислюється так:

$$r_1^c = \frac{5+9+12+11+10}{5} = \frac{47}{5} = 9,4 \quad r_1^c = 9,4$$

Рейтингова оцінка в балах (r_k) знань, умінь і навичок студента на навчальних заняттях (практичних, лабораторних, семінарських) з навчального (змістового) модуля у балах обчислюється:

$$r_1 = (0,05 \times 9,4 + 0,4) \times 12 = 10,44$$

Відповідно, з максимальних 12 можливих балів оцінювання результатів навчальної діяльності на навчальних заняттях (практичних, лабораторних, семінарських) з навчального (змістового) модуля студент набрав 10,44 балів (r_1).

Отже, рейтингова оцінка (**RD**) з кредитного модуля, атестація з якого передбачена у формі екзамену, визначається як сума рейтингової оцінки поточної успішності студентів ($RP = r_1^c + r_2^c + r_3^c + r_4^c + r_{\text{МКР}}^c$) та рейтингової оцінки за результатами екзамену (**RE**).

$$RD = RP + RE, \text{ де } RP = \left(\sum_k^n r_k^c \right), \text{ а } RE = \left(\sum_k^n r_k^e \right).$$

Рейтингова оцінка у балах знань, умінь і навичок студента на навчальних заняттях з навчального (змістового) модуля обчислюється після проведення цих занять та ліквідації студентом поточної заборгованості, пов'язаної з пропусками занять, невідповідністю або недостатньою підготовленістю до них.

**Рейтингове оцінювання навчальних досягнень
студентів з кредитного модуля**

Рейтингова оцінка кредитного модуля	Оцінка за шкалою ECTS		Відсоток	Оцінка за національною шкалою	Національна залікова оцінка
90-100	A	відмінно	10	відмінно	зараховано
82-89	B	дуже добре	25	добре	
75-81	C	добре	30		
67-74	D	задовільно	25	задовільно	
60-66	E	достатньо	10		
35-59	FX	незадовільно		не зараховано	не зараховано
1-34	F	незадовільно з проведенням додаткової роботи		не допущено	

Рейтингове оцінювання знань, навчальних досягнень

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
початковий	0-35	Студент не достатньо усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спробу знайти способи дій, розповісти суть заданого, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні „так” чи „ні”; може самостійно знайти в підручнику відповідь.
	36-60	Студент намагається аналізувати на основі елементарних знань і навичок; виявляє окремі закономірності; робить спроби виконання вправ і завдань репродуктивного характеру; за допомогою викладача виконує прості вправи за готовим алгоритмом.
достатній	61-74	Студент розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхнево аналізувати мовні явища, робить певні висновки; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання під час виконання вправ і завдань за алгоритмом, послуговуватися додатковими джерелами.
середній	75-89	Студент вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує знання у дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить лінгвістичні поняття, категорії; формулює правила; може самостійно опрацювати матеріал, виконує прості творчі завдання; має сформовані типові навички.
високий	90-100	Студент має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності в навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв’язує складні проблемні ситуації та завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв’язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію; займається науково-дослідною роботою; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й схильності; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах.

10. ПРОГРАМА СЕМЕСТРОВОГО ЗАЛІКУ

Для складання заліку з навчальної дисципліни у студентів мають сформуватись поняття про фізіологічні основи мовлення, причини що призводять до порушення мовлення; закономірності розвитку мовленнєвої діяльності у дітей раннього та дошкільного віку з типовим психофізичним розвитком; визначити умови попередження мовленнєвих розладів.

По закінченню вивчення дисципліни студенти пишуть модульну контрольну роботу. Студент отримує залік з даної дисципліни за сумарним підсумком оцінок (за багатобальною шкалою рівня засвоєння студентом кредитного модуля упродовж його вивчення), що визначає рейтингову оцінку кредитного модуля, ECTS та оцінку за національною шкалою.

Теми що виносяться на залік:

Тема 1. Теоретичний аналіз сучасного стану досліджень агресії у дітей

Тема 2. Особливості дослідження агресії у дітей та дорослих

Тема 3. Основні напрямки класичної та сучасної корекції агресивної поведінки у дітей

Тема 4. Вивчення неусвідомленої агресії у молодших школярів. Проективно-малюнковий метод діагностики

Тема 5. Методика дослідження моделювання типів поведінки у свідомості.

"Сюжетно-ситуативно-ілюстрована" методика

Тема 6. Корекція проявів агресії та негативної поведінки у молодших школярів

11. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1. Зміст практичної підготовки (Практичні заняття);
2. Методичні вказівки до практичних, індивідуальних занять студентів;
3. Методичні рекомендації до самостійної роботи студентів;
4. Методичні рекомендації до індивідуальної роботи студентів;
5. Завдання модульної контрольної роботи.
6. Методичні рекомендації до виконання та оформлення модульної контрольної роботи;
7. Глосарій термінів дисципліни "Пропедевтика мовленнєвих порушень".

12. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / уряд. О. А. Атемасова. – Х. : Ранок, 2010. – 176 с.
2. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.
3. Долгова А. Г. Агрессия у детей младшего школьного возраста. Диагностика и коррекция / А. Г. Долгова. – М. : Генезис, 2009. – 216 с.
4. Оклендер В. Окна в мир ребенка : руководство по детской психотерапии / В. Оклендер. – М. : Класс, 1997. – 336 с.
5. Портман Р. Ігри, що запобігають агресії: інтерактивні ігри / Р. Портман. – Львів : Свічадо, 2010. – 112с.

6. Психология человеческой агрессивности : хрестоматия / сост. К. В. Сельченко. – Минск : Харвест, 2005. – 656с.

Додаткова

7. Бурлачук Л. Ф. Основы психотерапии / Л. Ф. Бурлачук, И. А. Грабская, А. С. Кочарян. – К. : Ника-Центр ; М. : Алетея, 1999. – 320 с.
8. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга : учеб. пособие / И. В. Вачков. – М. : Ось-89, 2002. – 204 с.
9. Кернберг О. Агрессия при расстройствах личности / О. Кернберг. – М. : Класс, 2000. – 126 с.
10. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості : навч. посібник / Т. С. Кириленко. – К. : Либідь, 2007. – 256 с.
11. Лафренье П. Эмоциональное развитие детей и подростков / П. Лафренье. – СПб. : пройм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 256 с.
12. Ленів З. Діагностика усного мовлення старших дошкільників засобами арт-терапії : навч.-метод. посібник / З. Ленів. – К. : Спадщина, 2011. – 64 с.
13. Немов Р. С. Психология : учебник для студентов высш. пед. учеб. заведений : в 3 кн. / Р. С. Немов. – 4-е изд. – М. : ВЛАДОС, 2001.– Кн. 3 : Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. – 640 с.
14. Подарки феи: развивающая сказкотерапия для дошкольников. – СПб. : Речь, 2006. – 96 с.
15. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие. – Самара : БАХРА-М, 2001. – 672 с.
16. Румянцева Т. Г. Агрессия: проблемы и поиски в западной философии и науке / Т. Г. Румянцева. – Минск : Университетское, 2001.– 150 с.
17. Семаго Н. Я. Проблемные дети: основы диагностической и коррекционной работы психолога / Н. Я. Семаго, М. М. Семаго. – М. : АРКТИ, 2000. – 208 с.
18. Семенович А. В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / А. В. Семенович. – М. : Академия, 2002. – 232 с.
19. Фрейд З. "Ребенка бьют": к вопросу о происхождении сексуальных извращений [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.litmir.net/br/?b=75642>.
20. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посібник / Т. С. Яценко. – К. : Либідь, 2000. – 264 с.

15. Інформаційні ресурси

(навчально-методичний комплекс або його елементи із зазначенням електронної адреси, корисні ресурси Інтернету із зазначенням адрес сайтів тощо).

1. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.
2. http://tipolog.narod.ru/Statyi/neverbaln_priznak.html
3. Фрейд З. "Ребенка бьют": к вопросу о происхождении сексуальных извращений // Режим доступа: <http://www.litmir.net/br/?b=75642>.

2.2. ЗМІСТ ТЕОРЕТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

(Конспекти лекцій)

"Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку"

Тема 1. Теоретичний аналіз сучасного стану досліджень агресії у дітей

План:

1. Історичний підхід розвитку понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка".
2. Причини виникнення агресії.

Наочність: схеми, таблиці.

Анотація: зміст лекції з теми навчальної дисципліни знайомить студентів з науково-теоретичними основами виникнення понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка"; розкриває основні причини виникнення агресії як стану та агресивної поведінки у дітей та дорослих: біологічні (нейропсихологічні та генетичні) та соціальні (соціально-побутові, ситуативні і психологічні).

Перелік проблемних питань:

1. Теорії, що розкривали поняття "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка".
2. Причини що зумовлюють виникнення агресивної поведінки.

Перелік питань для самостійного опрацювання:

1. Науково-теоретичне обґрунтування понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка".
2. Основні соціально-біологічні умови що спонукають особистість до проявів агресії.

Форма звіту: співбесіда.

1. Історичний підхід розвитку понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка"

Однією з найважливіших проблем сучасності є дитяча агресія, яка проявляється підчас пасивно-агресивної, емоційно-руйнівної поведінки, а також фізичних та словесних образ у школі, соціально-побутовому просторі, у найближчому оточенні дитини – сім'ї, ігровому середовищі та под.

Як свідчить практика, дитина у стані агресії живе, діє, відчуває, думає, говорить, уявляє, запам'ятовує. Тривалий агресивний стан може накладати специфічний відбиток на перебіг її думок (депресію, параноїчні прояви тощо), розвиток уяви (малювання бійок, війни, пожежі тощо), мовлення (говорить грубо, образливо, зарозуміло та ін.) і загалом на особистість.

Наявність агресії в поведінці дитини завжди створює великі труднощі підчас спілкування, проте не можна оцінювати агресивні тенденції лише як негативні. Агресія може як зростати на фоні підвищення активності дитини, так і спадати. Вона може ситуативно проявлятися у всіх дітей, і це не завжди свідчить про якість порушення щодо особистісної сфери дитини. Так, агресія може допомагати дитині розвивати дух ініціативи. Що правда, вона здатна також спровокувати замкнутість і ворожість.

У науці існують різні точки зору щодо поняття "агресії", причин її виникнення, симптомів прояву та намірів реалізації (позитивних або негативних). Аналіз наукової літератури свідчить, що "агресію" протягом минулих століть обґрунтовано вивчали представники провідних наукових течій та напрямків. Так, одними з перших є психоаналітики (З. Фройд, Е. Фромм, О. Кернберг та ін.), котрі взяли за основу інстинктивну поведінку людини й надавали "агресії" вигляд захисної реакції, яка, на їх думку, формувалась у результаті нереалізованих сексуальних прагнень та бажання смерті. Звісно, це призводило особистість до таких симптомів, як: злоба, ненависть, деструктивність, і в майбутньому спонукало до різноманітних руйнувань.

Представники еволюційного підходу (соціологи, етологи) (Р. Ардрі, Б. Болдуїн, М. Бутовська, М. Дерягіна, К. Лоренс, О. Хреннікова та ін.) схилилися до природного еволюційно-сформованого інстинкту людини. На їх думку, саме "інстинкт виживання" на

анатомічному, фізіологічному (Р. Ардрі, К. Лоренс) та генетичному (Б. Болдуїн) рівнях є основною причиною агресії.

Сучасні етологи (М. Бутовська, М. Дерягіна, О. Хреннікова та ін.) теж розглядали агресію як переважно вроджену форму суспільної активності, яка здатна регулювати питання соціальної ієрархії, території та пов'язані з ними конфлікти на попереджувальному, конфліктному і контактному рівнях.

Представники когнітивного напрямку теорії спонукання (Л. Берковець, Дж. Доллард, Д. Зілман, Е. Міллер та ін.) припускали, що джерелом агресії є – "потяг", який залежить від зовнішніх причин. З погляду фрустраційної теорії (гомеостатичної моделі) Дж. Долларда агресія – це реакція на фрустрацію: подолання перешкод на шляху до задоволення потреб. Е. Міллер, Л. Берковець наголошували, що індивід, який пережив фрустрацію, відчуває спонукання до агресії. Якщо агресія натрапляє на зовнішні перешкоди, то вона направляється на інші об'єкти.

Науковці біхевіористи (А. Бандура, Р. Кратчфілд, Н. Левітон та ін.) в теорії соціального вчення виділили нове поняття – "агресивна поведінка", і тому "агресію" вони розглядали як засвоєну поведінку у процесі соціалізації через спостереження відповідного способу дій, соціального навчання та позитивного чи негативного підкріплення. Дослідження А. Бандури доводили, що процес соціалізації особистості перебуває в розвитку звичайних реакцій, які існують у суспільстві, тому агресія, набувається за рахунок біологічних чинників (особливостей гормонів і нервової системи) та навчання (безпосереднього досвіду і спостереження).

Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження агресії свідчить, про відсутність єдиних підходів до визначення поняття "агресія". Враховуючи актуальність цього питання увага науковців більшою мірою спрямована на вивчення агресивної поведінки людини та її станів. Так, К. Бютнер у своїх працях розглядає "агресію" на рівні відчуттів, які здатні не тільки ображати та принижувати оточуючих людей, але й самознищувати особистість.

З точки зору А. Адлера поняття "агресія" – це протистояння початку життя та смерті, суб'єкта та об'єкта, любові та ненависті. Він вважав, що властивістю живої матерії є змагання, боротьба за першість, прагнення до переваги, тому свідомість створює різні форми агресивної поведінки від відкритої до символічної, що проявляється у вихвалянні себе та прагненні до визнання.

А. Басс і А. Даркі розуміють поняття "агресія" та "ворожість", відзначаючи, що ці почуття не завжди поєднуються й одночасно трапляються. Агресія, на їх думку, проявляється в нападах, роздратуваннях, агресивних вербальних та непрямих реакціях, а ворожість – в образливості та підозрливості. Агресивні дії вчені поділяли на: фізичні – вербальні, активні – пасивні, прямі – непрямі, які характеризувалися нанесенням ударів холодною зброєю; биттям або пораненням; прагненням фізично не дозволити іншій людині досягти бажаної мети; відмовою від виконання необхідних завдань; словесною образою або приниженням; розповсюдженням злісного наклепу або пліток; відмовою розмовляти з іншою людиною, відмовою дати певні словесні пояснення тощо.

В. Бойко "агресію" відносить до психологічної стратегії захисту, яка діє на основі інстинкту. Міцна енергетика агресивності, на його думку, здатна захистити людину на вулиці, у натовпі, транспорті, черзі, на виробництві, у взаємостосунках як зі сторонніми, так і близькими людьми. Науковець стверджує, що інстинкт агресії підкріплюється інтелектуальними можливостями особистості, забезпечуючи її певним смислом.

Н. Левітов, стверджував, що "агресивна дія – це формальна якість волі: цілеспрямованість, наполегливість, рішучість. У ряді випадків – ініціативність і сміливість...". Агресивний стан виникає і розвивається в боротьбі, а кожна боротьба вимагає вищезазначених якостей (Є. Змановська, Н. Левітов).

Отже, аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що поняття "агресія" не завжди застосовується для характеристики поганих якостей (О. Атемасова, Р. Мей, О. Шестакова, Е. Фром та ін.). Так, термін "агресія" (aggression) є похідним від латинського

слова *adgradi* (de ad gradus). Найближчими словами цього поняття є "прогрес" (progress) – рух уперед, розвиток та "регрес" (regress) – рух назад.

Незважаючи на розбіжності щодо визначень агресії, зараз більшість учених трактує це поняття так: "агресія" – це будь-яка форма поведінки, націлена на образу або спричинення шкоди іншій живій істоті, або ж "агресія" – це одна із форм активності, що може мати як позитивне, так і негативне вираження.

Поступово поруч із поняттям "агресія" почало розвиватися поняття "агресивності", яке особливої чіткості набуло завдяки науковим дослідженням представників еволюційного підходу. В сучасній психології вітчизняні науковці (Т. Кириленко) розглядають його як своєрідну властивість особистості, яка проявляється в певних емоційних реакціях гніву, злості, демонстрації іншим переваги в силі.

Н. Левітов поняття "агресивність" та "стан агресії". На його думку, останнє невід'ємно пов'язано зі фрустрацією, що здатне викликати в людини гострі афективні переживання гніву, втрату самоконтролю, імпульсивну активність тощо. Ця реакція відображає особливості статичної й динамічної психічного життя у відповідний період і в обмежений час.

Отже, аналіз матеріалів досліджень агресії дозволив з'ясувати різницю між поняттями "агресивний стан", "агресивність", "агресивна поведінка" й "агресія", виділити негативну й позитивну симптоматику агресії та її прояви.

"Агресивний стан" – це внутрішні переживання особистості, які можна охарактеризувати, як: незадоволеність собою, невпевненість, тривожність, страх, самовдоволеність, збудливість, невірноваженість тощо.

"Агресивність" – це дія або бездіяльність, спрямована на завдання шкоди собі чи іншим.

"Агресивна поведінка" – це специфічна форма дій людини вербального або невербального характеру, що направлена на демонстрацію своєї переваги над іншими, або продавлення власної волі; використання своєрідних форм впливу проти оточуючих, або проти себе.

"Агресія" – це термін, що об'єднує поняття: агресивний стан, агресивність, агресивна поведінка. Його розглядають як властивість особистості.

До симптомів позитивної агресії відносять: цілеспрямованість, наполегливість, сміливість, захисну реакцію.

Симптоматику негативної агресії залежно від її форми прояву можна поділити на внутрішню та зовнішню. Так, внутрішні симптоми негативної агресії мають таке забарвлення: ненависть, деструктивність, підозрілість, егоцентризм, роздратування; замкнутість, тривожність, недовірливість тощо.

Зовнішні форми прояву негативної агресії – це владність, наполягання на своєму, хвастощі, визнання, самовпевненість, завищена самооцінка, неадекватне ставлення до себе й інших; словесні образи, приховані припущення, завуальовані вимоги, приниження, розповсюдження злісного наклепу або пліток, сарказм, відмова дати певні словесні пояснення, відмова розмовляти з іншою людиною, труднощі у спілкуванні, впертість, прагнення заперечувати, намагання образити; напад, нанесення ударів, биття або поранення; прагнення фізично не дозволити іншій людині досягти бажаної мети, відмова від виконання необхідних завдань, відтворення пережитих агресивних сценаріїв, забіякуватість, дратівливість, напади гніву, вибухи злості, грубість, жорстокість, упертість, гнів тощо.

Отже, агресія, в якій би формі вона не проявлялася вона є поведінкою, спрямованою на спричинення шкоди або збитку іншій живій істоті або собі. Її виникнення відбувається за рахунок впливу соціальних та біологічних чинників, які змінюють характер позитивності та негативності симптомів.

2. Причини виникнення агресії

Причини виникнення агресії в людини викликали велику зацікавленість серед багатьох учених (Е. Бімен, Г. Берд, К. Джеклін, Р. Джин, Г. Клак, Е. Маккобі, К. Мохер, Дж.

Уайт та ін.) на початку минулого століття, тому, звісно, прихильники біологічних теорій інтенсивно починають досліджувати біологічну та нейрофізіологічну її природу. Завдяки експериментам на тваринах ці дослідження саме підтверджували, що існує певний зв'язок статевих гормонів з проявами агресії. Так, наприклад, збільшення чоловічих гормонів (тестостерону) може спонукати до агресивної поведінки (Е. Бімен) [175], а дія жіночих гормонів (естрогену) навпаки, знижувати її рівень активності (Г. Берд, Г. Клак). Проте велика кількість вчених не підтримала цю теорію вказуючи на те, що жінки також можуть поводитися агресивно, особливо у лактаційний та передменструальний періоди (К. Мохер). Натомість гормональна ін'єкція сірим мишам стимулювала не агресивність, а загальний фізичний прилив сил, готовність до подолання перешкод, напористість і наполегливість для досягнення поставленої мети, що суттєво відрізняється від жорстких та деструктивних нападів (Е. Фром).

У генетичних теоріях шотландські науковці почали стверджувати, що значна кількість агресивних нападів здійснювалася чоловіками, котрі мали зайві хромосоми – Y (П. Джекопс), або особливу будову черепа (Ч. Ломброзо). Щоправда, їх теорії різко критикували вчені з інших країн світу (Франції, Англії, США та ін.), які на власних експериментальних дослідженнях доводили, що дану комбінацію хромосом або особливу будову черепа мали вчені, лікарі, вчителі та інші громадяни, які не відрізнялися великою агресивністю (Е. Хук, С. Шен та ін.).

Сучасні нейрофізіологи (О. Лурія, Т. Доброхотова, Е. Хомська, Д. Фултон, Х. Теубер, К. Прібрам та ін.) доводять, що прояви агресії притаманні людям з нейропсихологічними синдромами і виникають при масових пошкодженнях (часто двобічних) лобних ділянок мозку, що викликає грубі відхилення у поведінці людини. При пошкодженнях медіобазальних відділів лобних ділянок мозку, медіальних відділів скроневих відділів мозку ці порушення призводять до роздратованості, запальності, афективності, можливих нападів агресивності, негативізму. Емоційні зміни у поведінці людини залежать не тільки від локалізації пошкодження, але й від таких факторів, як стать людини, її вік, характер патологічного процесу (Е. Хомська).

Науковці різних теоретичних позицій (Р. Арді, С. Барскі, Р. Барон, П. Ванден Берг, Д. Зілман, Л. Лефевра, Д. Морріс, Ч. Мюллер, Дж. Уайт, М. Пассера, Д. Стеа та ін.) доводять, що на агресію людини значно впливають фактори навколишнього середовища (Р. Барон, Д. Зілман, Ч. Мюллер, Л. Руденко та ін.), міжособистісні й територіальні стосунки (Р. Арді, С. Барскі, П. Ванден Берг, Дж. Келхун, Л. Лефевра, Д. Морріс, Р. Мікітович, К. Саузвик, Б. Швартц та ін.), різні культури у тій чи тій місцевості, де проживає людина (Р. Рохнер), уживання алкоголю та наркотичної сировини (М. Вольфганг, Г. Восс, Р. Джеллес, Р. Стрехм, С. Тейлор, Р. Шутних, Дж. Хеберн). Хоча вчені (Р. Беннет, А. Басс та ін.) вважають це не закономірністю, а лише реакцією на провокацію зі стороннього боку.

Однією з найважливіших проблем у суспільстві є агресія сучасних дітей, яка проявляється у пасивно-агресивній, емоційно-руйнівній поведінці, у фізичних та словесних образах у школі, дитячому садку, соціально-побутовому просторі, у найближчому оточенні дитини: сім'ї, наочно-ігровому середовищі тощо. Наслідками емоційно-негативного стану дітей є впертість, забіякуватість, дратівливість, гнівливість, злість, обурення тощо. Проте не завжди можна побачити відповідні прояви агресії, оскільки діти схильні діяти нишком: щипати, штовхати інших дітей, коли цього не бачить дорослий. Звісно йдеться про приховану агресивність. Словесна агресія теж може бути видимою або невидимою, яка проявляється в дітей у вигляді грубих, нецензурних, іронічних, оцінювальних слів, а також відображається в мовленнєвій інтонації та мімічних рисах.

Досліджуючи дитячу агресію, значна кількість науковців (Л. Божович, О. Бовть, М. Булянов, С. Завражин, О. Захаров, С. Колосова, О. Копчюнова, І. Ленденьова, К. Ольшанська, Л. Славіна, А. Співаковська, О. Романов, І. Фурманов, В. Шебанова та ін.) стверджують, що основними причинами її виникнення в сім'ї є соціально-економічні умови життя родини (О. Захаров), розлучення між батьками та їх конфлікти (М. Булянов, О. Романов),

суперництво між братами або сестрами за любов дорослих (М. Булянов), фізичні покарання та психічне насильство (Л. Божович, А. Болдуїн, М. Булянов, С. Завражин, А. Співаковська, О. Романов та ін.), розлука з матір'ю до трьох років (Р. Берон, О. Захаров, Е. Еріксон, Д. Річардсон), неправильний вибір стилю виховання (А. Адлер, А. Болдуїн), приклади жорсткої поведінки (С. Завражец, О. Романов та ін.). За таких умов агресія для дитини може стати невід'ємною частиною її життя, а тривалий стан агресивності може накладати специфічні відбитки на перебіг її думок (депресивність); розвиток уяви (часто малює бійки, війни, пожежі; у грі відтворює пережиті агресивні сценарії і т.п.), мовлення (весь час говорить грубо, образливо, зарозуміло), а також на особистість загалом.

Основними причинами виникнення агресії в колективі науковці (В. Ананьєв, А. Бодалева, Р. Берон, Е. Берн, Л. Божович, О. Захаров, Е. Калягін, Д. Річардсон, О. Романов, Е. Рогов, К. Роджес, І. Фурманов, С. Якобсон та ін.) виділяють перенесення негативних прикладів сімейного виховання у середовище однолітків (А. Бандура, О. Захаров, О. Романов та ін.), формування емоційної депривації в дитячому садку, яка далі переходить до школи (Haskins), неадекватна самооцінка дитини (Е. Берн, Е. Рогов, К. Роджес, С. Якобсон), її негативне самосприйняття (В. Ананьєв, А. Бодалева) та статеві відмінності (С. Сіроткін).

Існує ще одна група причин виникнення агресії у дітей. На жаль, вона ще недостатньо вивчена, однак, її наслідки, за дослідженнями науковців (О. Романова, І. Фурманова та ін.) є дуже серйозними не тільки для дитини, але й для її оточення, як: накопичення негативного досвіду з екранів телевізорів при перегляді сумнівних жорстоких за сценарієм художніх фільмів, телепередач, а також реалізація своїх агресивних почуттів за допомогою комп'ютерних ігор.

Результати проведеного теоретичного дослідження причин виникнення агресії в дітей дозволили узагальнити, систематизувати їх і поділити на: біологічні та соціальні.

До біологічних причин нами були віднесені ті захворювання, які зумовлюють слабкість усіх нервово-психічних процесів, дисбаланс між процесами збудження й гальмування. Натомість біологічні причини були поділені на нейропсихологічні та генетичні.

Нейропсихологічні причини агресії характеризуються: мінімальною мозковою дисфункцією; ураженнями медіальних відділів скроневих часток мозку; сильними (двобічними) ураженнями лобних ділянок мозку; гормональними дисбалансами через перенесені інфекції, інтоксикації, ендокринні порушення, травми головного мозку.

Генетичні причини забезпечують функціональну спадковість агресії у низки поколінь на рівні хромосомних аномалій; спадково - конституційних схильностей; психопатоподібних, епілептоїдних, афективно збудливих агресивних дій у дітей. Етіологія виникнення таких особливостей походить з наявності вираженої тривожності й гіперактивності в батьків, окремих властивостей їх темпераменту, порушень балансу між процесами збудження та гальмування.

До соціальних причин виникнення агресій нами були віднесені ті, які є результатом засвоєння дітьми негативного досвіду з навколишнього середовища дорослих, що викликає в них агресію наростання, яка реалізується під час взаємодії з тими людьми, котрі їх оточують.

Соціальні причини було поділено на соціально-побутові, ситуативні і психологічні.

Соціально-побутові причини агресії в дітей характеризуються недотриманням життєво-важливих умов для повноцінного розвитку дитини: неадекватно-жорсткий батьківський контроль; вороже або образливе ставлення до дитини зі строгими фізичними та психічними покараннями; конфліктні стосунки в родині (розлучення батьків, їх окреме проживання, повторний шлюб, погані взаємостосунки в сім'ї); несприятливі умови виховання в сім'ї, у школі; стиль сімейного виховання (авторитарний, змішаний); обмеженість у самостійності дитини через надмірну опіку; перегляд агресивних за змістом телевізійних фільмів, комп'ютерних ігор тощо.

Ситуативні причини агресії пов'язані з особливою чутливістю дитини до негативного впливу ззовні у конкретній ситуації: осуду; введення певних обмежень щодо поведінки дитини (збільшенням навантажень, неадекватної оцінки до успішного виконання завдань

дитиною тощо); новизною ситуативної невизначеності, що збільшує тривогу; психологічною звичкою дитини до агресивного реагування, що знижує відповідальність за поведінку в кожній ситуації; наростанням втоми в дитини і перенасиченням будь-яким видом діяльності; приниженням гідності дитини, насміханням, знуцанням з неї тощо.

Психологічні причини агресії в дітей пов'язані з конфліктом внутрішніх потреб і зовнішніх реалізацій, а саме: з підвищеною потребою у володінні майном; "комплексом дитячої неповноцінності", залежністю від батьків; страхом бути травмованим, скривдженим; з ревностями стосовно інших членів родини, найчастіше до братів і сестер; проявом Едіпового комплексу тощо.

Отже, на основі аналізу теоретично-методологічної літератури нами узагальнено та систематизовано всі відомі причини виникнення агресії у дітей з нормальним психічним та фізичним розвитком: розглянуті поняття агресії, її симптоматика, етіологія, чинники внутрішніх та зовнішніх конфліктів. Обґрунтоване дослідження теоретичного матеріалу у подальшій нашій роботі дозволить сформулювати діагностичний матеріал та розробити блок навчально-превентивного впливу, який буде направлено на психолого-педагогічне запобігання агресії у молодших школярів.

Література

1. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.
2. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості : навч. посібник / Т. С. Кириленко. – К. : Либідь, 2007. – 256 с.
3. Лафренье П. Эмоциональное развитие детей и подростков / П. Лафренье. – СПб. : пройм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 256 с.
4. Психология человеческой агрессивности : хрестоматия / сост. К. В. Сельченко. – Минск : Харвест, 2005. – 656с.
5. Румянцева Т. Г. Агрессия: проблемы и поиски в западной философии и науке / Т. Г. Румянцева. – Минск : Университетское, 2001.– 150 с.
6. Фрейд З. "Ребенка бьют": к вопросу о происхождении сексуальных извращений [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.litmir.net/br/?b=75642>.

Питання для самоконтролю.

1. Розкрийте позицію виникнення агресії психоаналітиків З. Фрейда, Е. Фромма та О. Кернберга.
2. Яку точку зору підтримували представники еволюційного підходу, щодо походження агресії.
3. Яку позицію у науковому протистоянні щодо виникнення агресії у людей підтримували представники когнітивного напрямку.
4. Поясніть позицію біохевіористів (А. Бандури, Р. Кратчфілда, Н. Левітона та ін.) в теорії соціального вчення про "агресивну поведінку" та "агресію".
5. Поясніть різницю між поняттями "агресивний стан", "агресивність", "агресивна поведінка" й "агресія", опишіть симптоматику агресії (негативну й позитивну) та її прояви.
6. Виділіть основні причини виникнення агресії у дітей.
7. Опишіть теорії, які розкривали причини виникнення агресії в особистості.
8. Розкрийте сутність біологічних причин виникнення агресії.
9. Охарактеризуйте соціальні причини виникнення агресії.
10. Визначте, як впливає колектив та сім'я на прояви агресивної поведінки та агресивного стану у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Тема 2. Особливості дослідження агресії у дітей та дорослих

План:

1. Дослідження агресії за методом спостереження.
2. Дослідження агресії за методом тестування.
3. Проективний метод дослідження агресії.
4. Види агресії.

Наочність: схеми, таблиці.

Анотація: зміст лекції з теми навчальної дисципліни знайомить студентів з методами дослідження агресії як стану за допомогою проективних малюнкових методик, як агресивної поведінки – за методом моделювання, спостереження та бесіди.

Перелік проблемних питань:

1. Методи дослідження усвідомленої агресії.
2. Методи дослідження неусвідомленої агресії.

Перелік питань для самостійного опрацювання:

1. Діагностика дитячої агресії за методом спостереження.
2. Діагностика дитячої агресії за методом тестування.
3. Діагностика дитячої агресії за проективним методом дослідження.
4. Аналізування видів та підвидів агресії.

Форма звіту: співбесіда.

1. Дослідження агресії за методом спостереження.

У практичній психології для вивчення агресії використовують різні психодіагностичні методи, які один від одного відрізняються принципами, покладеними в основу їх розробки, вербальністю, цілями та формами, використаними у дослідженні. Аналіз спеціальної літератури свідчить, що методики дослідження усвідомленості агресії за рівнем поділяються на два види. Методики першого виду розкривають в особистості усвідомлену агресію, що вивчається за вербальними тестами-питальниками (Г. Айзенк, А. Ассінгер, А. Басс, В. Бойко, А. Дарки, Т. Лірі, Л. Морріс, Дж. Олдхем, О. Романов) та за методом спостереження (І. Фурманов, Д. Скот та ін.). Натомість методики другого виду досліджують неусвідомлену агресію особистості за методом проєкції (Р. Бернс, Б. Брайклін, Е. Вангер, Дж. Бук, М. Друзкевич, С. Кауфман, М. Люшер, С. Розенцвейг).

Кожен з методів дослідження особистості формувався у відповідний історичний період разом з особливостями розвитку суспільства, постійно змінюючись і доповнюючись. Найбільш популярним та актуальним залишається метод спостереження.

Від інших прийомів дослідження **метод спостереження** відрізняється тим, що експериментатору надається можливість вивчати особистість у діяльності, спілкуванні, поведінці, помічаючи її міміку (вираз обличчя, жестикуляцію, позу ін.), характер мовлення (зміст, культуру та ін.) тощо. Обравши один із видів спостереження – включене або невключене, спостерігач може визначити свою активну участь у дослідженні й відповідно до цілі вибрати один із напрямків роботи: систематичний, який вимагає складання послідовного плану, і несистематичний, що обмежується лише об'єктом та ситуацією.

Емпіричний метод спостереження не є довершеним, тому в різних галузях науки залежно від мети дослідження постійно вимагав вдосконалення. Так, для вивчення дитячої агресії російський психолог І. Фурманов запропонував до несистематизованої структури спостереження включити фруструючі ситуації С. Розенцвейга, що дозволяють вивчити прояви агресії у дітей в критичних ситуаціях за трьома напрямками та відповідно до прояву видів агресивних реакцій.

Визначені види та напрямки спостереження за проявами агресії були поєднані між собою, і за результатами аналізу афективно-динамічних реакцій дітей було визначено дев'ять типів агресивної поведінки.

За основу систематизованого методу І. Фурманов бере карту спостереження Д. Скота, яка складається з 198 фрагментів різноманітних форм поведінки дитини й оцінюється за

результатами довготривалого спостереження. Виділені фрагменти у діагностичній карті згруповані за 16 синдромами, що дозволяє експериментатору закреслювати ті цифри, які відповідають формам поведінки, найбільш характерним для дитини. Кінцевий результат дослідження за сумою балів визначає симптоматику агресивності, а загальний коефіцієнт, за сумою балів всіх синдромів характеризує її рівень – "дезадаптованість".

Аналіз методичних джерел доводить позитивність модифікованого методу спостереження І. Фурманова, і дає можливість спостерігач детально вивчити типи агресії за результатами спостереження особливостей поведінки дитини. Незручність цього методу полягає, по-перше, у тому, що експериментатору необхідно на період дослідження стати невід'ємною частиною колективу, у якому діагностуються діти. По-друге, отримані результати спостереження визначають у дитини лише наявність агресії, але не розкривають її походження та причини.

2. Дослідження агресії за методом тестування

Усвідомлення людиною агресії, на думку більшості науковців (А. Ассінгер, Г. Айзенк, А. Басс, В. Бойко, А. Даркі та ін.), найкраще досліджувати через **вербальні питальники**. Їх структура вміщає набір запитань або стверджень, за якими досліджувана особистість за вибором судження має обрати з двох або трьох альтернативних відповідей лише одну. Запитання тестів питальників спрямовані або на судження людини, або на її думку, де безпосередньо проявляються власний досвід або її переживання. Відкритті питальники не передбачають стандартизованої відповіді досліджуваного. Це відбувається протягом обробки результатів, де провідні відповіді зараховують до стандартних категорій.

На основі аналізу практично-наукової літератури були вивчені тести-питальники, які визначали агресію особистості, зокрема у дорослих, за: показниками та формами (А. Басс, А. Даркі); станом агресивності (А. Ассінгер); компонентами захисту (В. Бойко); розладами особистості (Дж. Олдхем, Л. Морріс); типажем у міжособистісних стосунках (Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазеком); самооцінкою психічного стану (Г. Айзенк); а в дітей за рівнем і типом агресивності (О. Романов).

3. Проективний метод дослідження агресії

Для дослідження неусвідомленого рівня прояву агресії в дітей часто використовують **проективні техніки** дослідження. Аналіз наукових джерел дає можливість стверджувати, що агресію людини, найкраще розкривають експресивні, імпресивні та інтерпретаційні методи дослідження.

Експресивний проективно-малюнковий метод діагностики на основі аналізу намальованих на аркуші паперу ознак оцінює й надає якісну характеристику особистості. Автори малюнкових методів діагностики перебували в постійному пошуку ідей для вдосконалення своїх методик. Вони пропонували звертати увагу на графічну якість, пропорції, використання простору, охайність виконання малюнка, впроваджували додатково серії питань (Р. Корман), інструкцій, схем, інтерпретацій (Р. Бернса і С. Кауфмана), тобто все, що могло б краще розкрити малюнок особистості.

Експресивні методики, є зручними для діагностики як дітей, так і дорослих. Процес малювання дає можливість самовиразитися, проявити уяву, розкрити специфічні особливості психічної діяльності. Спеціалісти мають можливість, розшифрувати в малюнках досліджуваних різні симптокомплекси та скласти багатоаспектний портрет особистості.

Отже, аналіз науково-методичних джерел доводить, що експресивний проективно-малюнковий метод є зручним для роботи з дітьми початкових класів. У процесі малювання вони невимушено переходять на іншу площину свідомості, розкривають особливості свого характеру, ставлення до навколишнього світу. В дитячих малюнках відображається індивідуальна симптоматика, яка вказує на психічні стани, а саме: тривожність, страх, агресію, неадекватний рівень самооцінки, або на почуття психічного комфорту тощо. У своєму дослідженні ми звертаємо увагу лише на ті ознаки, які вказують на агресію. Для

вивчення стану неусвідомленої агресії нами були модернізовані малюнкові методики, такі як: "Малюнок неіснуючої тварини", "Малюнок моєї сім'ї", "Малюнок мого класу".

Наступними проєктивними методами дослідження, що найкраще розкривають агресію особистості, є імпресивні діагностичні методики, це – кольоровий тест М. Люшера та "Тест руки" Б. Брайкліна, З. Петровського та Е. Вангера. Ці типи методик ґрунтуються на вивченні результатів вибору особистістю стимулів із низки запропонованих. Так, за тестом М. Люшера, дитині показують кольорові квадрати, з яких вона має вибрати один, що має найбільш приємний для неї колір. Психологічна інтерпретація за визначеним вибором пов'язана, звісно, з символічним значенням кольору.

За методикою "Тест руки" дитина має з'ясувати дію на дев'яти малюнках де зображено різні позиції кисті рук, і самостійно вигадати позицію кисті руки в дії на чистій десятій картці. Інтерпретація цього виду тестування розкриває агресивні тенденції особистості щодо панування її над іншими людьми.

Згідно з науково-методичними джерелами, імпресивний метод дослідження застосовувався для вивчення агресії як у дітей так і в дорослих. Деякі ідеї з обраних методик були використані нами в модифікованій малюнковій методиці. Так, за тестом М. Люшера оцінювався той вибір кольорів у малюнку дитини, що переважав, а отже, характеризував ознаки агресії. Недоліками імпресивного методу є те, що, по-перше, за допомогою нього неможливо дослідити причини виникнення дитячої агресії. По-друге, за результатами їх проведення не можна виявити рівень усвідомлення дитиною своєї агресії, тому автори методик для уточнення мотивів агресії пропонують здійснювати додатковий аналіз отриманого профілю.

Третій, виділений нами проєктивний метод діагностики, це – метод інтерпретації. До складу його методик включений діагностично-малюнковий матеріал, у якому відображено ситуації певного змісту. За ними досліджувана особистість має дати власну характеристику зображеним подіям. Такий метод діагностики використаний і для вивчення агресії в працях С. Розенцвейга та Н. Хітрової. Він розроблений як для дітей, так і для дорослих і складається з 24-х малюнків, на яких зображені персонажі з незавершеними розмовами. Завдання досліджуваного – розкрити власну думку з приводу ілюстрованої ситуації, знайти оптимальні способи виходу з зображеного на малюнку конфлікту. Отримані результати дослідження оцінюють за двома критеріями: напрямком та видом агресивної реакції. Їх поєднують між собою за афективно-динамічною реакцією (дев'ять типів агресивної поведінки особистості). Характеристика цих типів описана вище в модифікованому методі спостереження І. Фурманова.

У процесі апробації методики С. Розенцвейнга при дослідженні агресії в молодших школярів із нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком ми натрапили на окремі труднощі. По-перше, учні 3-х і 4-х класів давали фальсифіковані відповіді, намагаючись бути кращими в очах дослідника, а в дітей 1-х і 2-х класів розкриття ситуацій не завжди відповідало змісту малюнків. По-друге, інтерпретаційний метод, як і всі проєктивні методи дослідження, не розкривав усвідомлення дитиною своєї агресії та характер моделювання ними поведінкових реакцій. Названі труднощі при вивченні агресії наштовхнули нас на створення модифікованої сюжетно-ситуативно-ілюстрованої методики, яка вивчала моделювання поведінки. В основу цієї методики було покладено ідею малюнкових ситуацій С. Розенцвейнга та якісний опис афективно-динамічних реакцій за типами агресії.

Отже, аналіз науково-методичних джерел дозволив визначити проєктивний, експресивний та імпресивний методи діагностики, що є основними при дослідженні агресії як стану. Зокрема, проєктивний інтерпретаційний метод дослідження був адаптований для вивчення моделювання агресивних типів поведінки у свідомості молодших школярів із нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком. Натомість для дослідження поведінкових реакцій у дітей у різних життєвих ситуаціях було адаптовано метод спостереження.

4. Види агресії

Аналіз науково-методичної літератури свідчить, що рівень прояву усвідомленої агресії в дітей дошкільного та молодшого шкільного віку не вивчався досконало через низку причин: по-перше, існувала думка, що учні не усвідомлюють причини своєї агресивної поведінки, або усвідомлюють її недостатньо (Г. Бреслав, К. Бютнер, А. Запорожець); по-друге, на дитячу агресію суттєвий вплив має поведінка дорослих (А. Адлер, А. Бандура, А. Болдуїн, С. Завражець, А. Маслоу, Б. Скіннер, Л. Славина, Р. Уолтерс), яку будемо досліджувати та корегувати; по-третє, велику увагу в джерелах з логопедії було зосереджено на формуванні мовлення в дітей із тяжкими порушеннями мовлення, яке є засобом регуляції негативної поведінки. На нашу думку, спілкування з дітьми з ПМР за допомогою методу опитування дозволить вивчити у них рівень усвідомлення агресії як стану та поведінки.

Крім того, нами здійснено систематизацію типів (О. Романова, С. Розенцвейг, І. Фурманова), видів (А. Басса, А. Даркі), агресивних реакцій, симптоматики агресії (Р. Бернса, Дж. Бука, Вульфа, М. Друзкевич, С. Кауфмана, Л. Кормана, М. Люшера, К. Маховера, В. Х'юлса та ін.), що дозволило виділити три види агресії: саморегульовальний, прихований та поведінковий. Саморегульовальний вид поділяється на такі підвиди: контрольований та змагальний; прихований – на захисний і депресивний, а поведінковий – на демонстративний та фізичний.

Саморегульований вид агресії І. Фурманов та С. Розенцвейг порівнювали у своїх дослідженнях з енергійністю та активністю дітей. Н. Левітов також описував його як цілеспрямований, наполегливий та сміливий вид активності. Науковці А. Співаковська, А.Фройд, Е. Фромм визначили, що цей вид агресії виконує самозахисну реакцію. Отже, сформований нами саморегульований вид агресії є нормою в поведінці людини, або агресією, яка вказує на активність та самоконтроль емоційних проявів особистості, що відповідає нормі.

Цей вид агресії С. Розенцвейг та І. Фурманов найкраще розкривають у імунітивному типі агресивних реакцій. Так, контрольований підвид найбільш відповідає самозахисному та вперто-розрахунковому типам агресивних реакцій, а змагальний – перешкодо-домінантному. **Прихований вид** агресії переважно включає інтропунітивні типи агресивних реакцій, захисний відповідає самозахисному та вперто-розрахунковому типам, а депресивний - перешкодо-домінантному. До **поведінкового виду** належать екстрапунітивний тип агресивних реакцій. Його демонстративний підвид відповідає вперто-розрахунковому та перешкодо-домінантному типам агресивних реакцій, а фізичний – самозахисному.

На основі аналізу особистісного тесту–питальника А. Басса і А. Даркі ми поділили вісім видів агресивних реакцій на два види агресії: прихований та поведінковий. **Прихований вид** у захисному підвиді агресії вміщав образливість; депресивний – почуття провини та підозрілість. **Поведінковий вид** у демонстративному підвиді агресії вміщав вербальну, непрямую агресію, схильність до роздратування, негативізм; фізичному – агресивні реакції, що вказували на застосування фізичної агресії.

Симптоматика типів агресивності, за О. Романовим, була також віднесена до **прихованого та поведінкового** видів агресії. **Прихований вид**, захисний підвид агресії відповідав агресивно-боязливому типу особистості; депресивний – агресивно-уразливому. **Поведінковий вид**, зокрема демонстративний, а захисний підвид агресії відповідав характеристикам агресивно-опозиційного та агресивно-гіперактивного типів; фізичний – агресивно-байдужого типу особистості.

Отже, з метою створення критеріїв оцінки для вивчення агресивного стану, агресивної поведінки, агресивності, а також усвідомлення агресії нами, на підставі аналізу наукових джерел, було виділено три види агресії, які включали по два підвиди. Так, **саморегульований вид агресії** включав два підвиди агресії: контрольований та змагальний.

Стан контрольований агресії проявлявся у внутрішній упевненості особистості, що пізніше переходило в стан напруженості. Вербальні прояви моделей поведінки характеризувалися: вмінням логічно обґрунтовувати свою позицію, здатністю без криків та образ вислухати та аргументувати власну точку зору; невербальні – вказували на дії, які проявлялися у дисциплінованості, самоконтролі та впевненості у власній правоті (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

**Характеристика симптоматики саморегульованої
(контрольованого підвиду) агресії**

Вид агресії		Саморегульований
Підвид агресії		Контрольований
Стани		Внутрішня впевненість ↓ Напруженість
Елементи невербальної агресії	Міміка	<u>Міміка</u> малорухлива, <u>за напрямом</u> : - задоволена. <u>Обличчя</u> спокійне. <u>Очі</u> блищать, прищурені, або розкриті, погляд спокійний. <u>Губи</u> розтягнуті в приємну та щиру посмішку.
	Жести	<u>Руки</u> : урівноважені, легкі, передбачувальні. <u>Хода</u> : благородна, впевнена, без турботлива, спокійна.
Моделі агресивної поведінки	Вербальна поведінка	<u>Спілкування</u> : стримане, розсудливе, обґрунтоване, логічне. <u>Характерні прояви</u> : без криків та образ вирішують непорозуміння.
	Невербальна поведінка	<u>Поведінка</u> : дисциплінована, педантична, критична, самоконтрольована.
Можливі варіанти рис характеру, які можуть формуватися при певному підвиді агресії	Позитивні риси характеру	- самоконтроль (у межах конкретної ситуації); - вміння вислухати думку інших людей; - виконання того, що кажуть інші; - довіра до навколишніх людей; - адекватна самооцінка.
	Негативні риси характеру	- Необ'єктивне бачення навколишньої дійсності; - підвищений педантизм.
Рівень усвідомлення		- розуміння своїх дій; - усвідомлення комфортного самопочуття. Форми висловлювань: - "Це не Я винен, мені сказали так зробити"; - "Я не гратимуся... Мені заборонили з тобою спілкуватися ..."; - "Я зроблю все, що мене попросять"; - "Зі мною такого не станеться...".

Змагальний підвид агресії як стан проявлявся в активності, впевненості, а також незадоволеності собою, якщо поруч з'являвся хтось кращий. Моделі поведінки вербального характеру відрізнялись емоційним спілкуванням, захопленими розповідями про свої досягнення, тощо; невербального – розкутістю в діях, цілеспрямованістю при досягненні мети, непоступливістю та впертістю в ситуаціях тощо (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Характеристика симптоматики саморегульованої
(змагального підвиду) агресії**

Вид агресії		Саморегульований
Підвид агресії		Змагальний
Стани		Активність ↓ Впевненість ↓ Незадоволення собою (якщо поруч є хтось кращий)
Елементи невербальної агресії	Міміка	<u>Міміка</u> рухлива, <u>за напрямом</u> : орієнтовно-дослідницька, задоволена, незадоволена. <u>Обличчя</u> зосереджене, або задоволене. <u>Під час зосередженості</u> : <u>брови</u> зведені; <u>лоб</u> має вертикальні складки; <u>очі</u> звужені; <u>рот</u> закритий, кути опущені; <u>губи</u> стиснуті. <u>Під час задоволення</u> : <u>брови</u> підняті; <u>очі</u> блищать, прищурені; <u>лоб</u> має горизонтальні складки; <u>губи</u> розтягнуті у широкий посмішці.
	Жести	<u>Рухи</u> : активні, вказівні, швидкі, змістовні, впевнені. <u>Хо́да</u> : впевнена, задоволена, горда, стурбована, стрімка, енергійна.
Моделі агресивної поведінки	Вербальна поведінка	<u>Спілкування</u> : емоційне, дійове, захопливе, доказове, порівняльне. <u>Характерні прояви</u> : підвищення голосу з метою наполягання, похмурість, нестриманість у висловлюваннях, наполягання на власній точці
	Невербальна поведінка	<u>Поведінка</u> : врегульована, розкута, ціленаправлена, непоступлива, вперто-розрахункова, домінантна.
Можливі варіанти рис характеру, які можуть формуватися при певному підвиді агресії	Позитивні риси характеру	наполегливість, цілеспрямованість досягненні поставленої мети, конструктивність (послідовність виконання дій), оптимістичність, раціональність, сила волі, спланованість дій.
	Негативні риси характеру	зздрість, образа, упертість, хвастливість, підвищена самооцінка.
Рівень усвідомлення		- усвідомлений розрахунок своїх позицій у соціумі; - чітка цільова установка; - демонстрація змісту особистісних досягнень; - аналіз ситуацій на власну користь. Форми висловлювань: - "Я краще за нього..."; - "Все одно перемога буде за мною"; - "Я так зробив, оскільки знаю, що так буде добре...".

Прихований вид агресії включав захисний та депресивний підвиди. Захисний підвид агресії як стан агресії виражався в пасивності, невпевненості в собі, тривожності. Вербальні прояви моделей поведінки проявлялися у вербальній стурбованості, невідвертих висловлюваннях, оправданні своїх вчинків, звинуваченні всіх окрім себе тощо; невербальні – у нерішучих діях, відстороненні від дітей, дорослих тощо (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3.

**Характеристика симптоматики прихованої
(захисного підвиду) агресії**

Вид агресії		Прихований
Підвид агресії		Захисний
Стани		Пасивність ↓ Невпевненість ↓ Тривожність
Елементи невербальної агресії	Міміка	<u>Міміка</u> монотонна, нерухлива; <u>за напрямом:</u> пасивно-оборонна, замаскована. <u>обличчя</u> втомлене; <u>брови</u> насуплені; <u>очі</u> розширені, погляд невпевнений; <u>рот</u> закритий, кути його відтягнені назад, або опущені вниз.
	Жести	<u>Руки:</u> пасивні, невпевнені, закриті, турботливі, стримані. <u>Хода:</u> схвильована, лінива, важка, невпевнена.
Моделі агресивної поведінки	Вербальна поведінка	<u>Спілкування:</u> неголосне, стурбоване, невідверте, невпевнене, з оправданнями чи звинуваченнями інших. <u>Характерні прояви:</u> імпульсивне підвищення голосу, плач, похмурість, осуд інших, обманювання, розповсюдження пліток.
	Невербальна поведінка	<u>Поведінка:</u> недовірлива, збентежена, нерішуча.
Можливі варіанти рис характеру, які можуть формуватися при певному підвиді агресії	Позитивні риси характеру	- сором'язливість, стриманість, відчуття субординації.
	Негативні риси характеру	- лінь, заздрість, образа, підозрливість, ворожість (до успішних), недовіра до навколишніх, оправдання та звинувачення інших, не рішучість у прийнятті рішень, занижена самооцінка.
Рівень усвідомлення		- усвідомлення своїх слабких сторін, підвищена самокритичність; заниження своїх можливостей; розуміння того, що є люди більш успішні, авторитетні, ніж вони; трансформування себе в мріях: від безпомічності до героїчності. Форми висловлювань: - "Я теж міг би стати першим, якщо б мені не заважали...". - "Я не буду виконувати це завдання, тому що в мене все одно нічого не вийде...". - "Я не буду спілкуватися з тими учнями, бо вони мене ображають і завжди роблять погані вчинки, як-от...".

Стан депресивного підвиду агресії як стану вказував на пасивність, невпевненість, тривожність і страх. Моделі вербальної поведінки характеризувалися боязливістю та невпевненістю у висловлюваннях, частими звинуваченнями самих себе, уникненням спілкування з людьми тощо; моделі невербальної поведінки вказували на пасивні та нерішучі дії, покірливе ставлення до покарань тощо (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4.

**Характеристика симптоматики прихованої
(депресивного підвиду) агресії**

Вид агресії		Прихований
Підвид агресії		Депресивний
Стани		Пасивність ↓ Невпевненість ↓ Тривожність ↓ Страх
Елементи невербальної агресії	Міміка	<u>Міміка</u> монотонна, мала зміна її форм; <u>за напрямом:</u> пасивно-оборонна, покірна, замаскована. <u>обличчя</u> втомлене, перелякане, бліде, застигле; <u>брови</u> насуплені; <u>очі</u> "потухлі", погляд невпевнений, сумний; <u>рот</u> може бути трохи відкритим, кути опущені вниз; <u>губи</u> стиснуті. нижня губа безвільно опущена вниз.
	Жести	<u>Рухи:</u> пасивні, невпевнені, обережні, слабкі. <u>Хола:</u> повільна, неграційна, втомлена, обережна, важка, опущені голова та плечі.
Моделі агресивної поведінки	Вербальна поведінка	<u>Спілкування:</u> тихе, пасивне, боязливе, невпевнене; - незацікавлене, звинувачення самих себе. <u>Характерні прояви:</u> плач, страх, не бажання спілкуватися, тощо.
	Невербальна поведінка	<u>Поведінка:</u> бездіяльна, покірна при покараннях, нерішуча.
Можливі варіанти рис характеру, які можуть формуватися при певному підвиді агресії	Позитивні риси характеру	-
	Негативні риси характеру	- безпомічність, образа, незахищеність, заздрість, підозріливість, замкненість, напруженість, втомленість, зневіра (у своїх силах), звинувачення себе, самотність, занижена самооцінка.
Рівень усвідомлення		- усвідомлення власних переживань, а також залежності від них; викривлене розуміння ситуацій (їм здається, що всі настроєні проти них). Форми висловлювань: - "Зі мною ніхто не хоче спілкуватися...". - "У мене нічого не вийде...". - "Мені ніхто не потрібен. Мені і так добре...".

Поведінковий вид агресії включав демонстративний і фізичний підвиди. Демонстративний підвид агресії, як стан, характеризувався активністю, впевненістю, задоволеністю собою та своїми вчинками. Моделі вербальної поведінки проявлялися в емоційній розкутості та нестриманості у висловлюваннях, саркастичності, нещирості у спілкуванні, впевненості у своїй правоті тощо; моделі невербальної поведінки вказували на невиховані безконтрольні дії, вимогливість до людей, підставляння інших, підлабузництво до авторитетних осіб тощо (див. табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Характеристика симптоматики поведінкової
(демонстративного підвиду) агресії**

Вид агресії		Поведінковий
Підвид агресії		Демонстративний
Стани		Активність ↓ Упевненість ↓ Задоволеність собою та своїми вчинками
Елементи невербальної агресії	Міміка	<u>Міміка</u> надзвичайно рухлива, <u>за напрямом</u> : задоволена, вульгарна; <u>обличчя</u> напружене; <u>брови</u> підняті, м'язи лоба направлені до верху; <u>очі</u> : розкриті або примружені, блищать, погляд упевнений; <u>губи</u> в посмішці; <u>рот</u> може бути відкритий. <u>зуби</u> видніються.
	Жести	<u>Рухи</u> : активні, швидкі, вказівні, вільні, впевнені, напружені, - непослідовні. <u>Хо́да</u> : сильна, вульгарна, надмірна, хоробра, не спокійна.
Моделі агресивної поведінки	Вербальна поведінка	<u>Спілкування</u> : емоційне, розкуте, нестримане, веселе, шумне, з елементами сарказму, непослідовне, занадто впевнене, нещире, егоцентричне, з прикрашанням себе. <u>Характерні прояви</u> : осуд, ображення, ридання, крики, злі жарти, публічне висміювання, тощо.
	Невербальна поведінка	<u>Поведінка</u> : безконтрольна, невихована, опозитивна, не відповідальна, вперто-розрахункова, вимогливість до навколишніх, підставляння інших, підлабузництво до авторитетних осіб.
Можливі варіанти рис характеру, які можуть формуватися при певному підвиді агресії	Позитивні риси характеру	- відкритість у спілкуванні; упевненість у собі.
	Негативні риси характеру	- імпульсивність, гнівливість, самозакоханість, завищене оцінювання своїх можливостей, не послідовність у діях, не сприймання думки інших, завищена самооцінка.
Рівень усвідомлення		- Розуміння поведінки та стану лише на рівні досягнення власних потреб; усвідомлення власної унікальності та індивідуальності. Форми висловлювань: - "Я краще можу це виконати, ніж інші..."; - "У мене є все..."; - "Що хочу, то й роблю ...".

Фізичний підвид агресії як стан виражався у підвищеній збудливості, невірноваженості. Моделі поведінки вербального характеру вказували на напружене, емоційно-імпульсивне спілкування, хамливі висловлювання до інших, словесне знуцання, докори та приниження співрозмовників тощо; моделі невербальної поведінки розкривали безконтрольні, рефлєкторні провокаційні дії, використання фізичної сили (див. табл. 2.6).

Таблиця 2.6.

**Характеристика симптоматики поведінкової
(фізичного підвиду) агресії**

Вид агресії		Поведінковий
Підвид агресії		Фізичний
Стани		Підвищена збудливість ↓ Невірноваженість
Елементи невербальної агресії	Міміка	<u>Міміка</u> надзвичайно рухлива, <u>за напрямом:</u> агресивно-нападницька; оборонна; <u>обличчя</u> напружене (може червоніти); м'язи лоба зсунуті до середини і вниз; <u>очі:</u> розкриті або прищурені, блищать, погляд упевнений, твердий. <u>ніздрі</u> розширені, пазухи носа трохи підняті. <u>губи</u> тісно стиснені або відтягнені назад, розтягнені, в саркастичній посмішці; <u>зуби</u> стиснуті.
	Жести	<u>Рухи:</u> впевнені, напружені, імпульсивні, енергійні. <u>Хо́да:</u> вульгарна, груба, нерівна, швидка.
Моделі агресивної поведінки	Вербальна поведінка	<u>Спілкування:</u> емоційне, напружене, хамливе. <u>Характерні прояви:</u> докори, крики, знуцання, приниження, застосування сили.
	Невербальна поведінка	<u>Поведінка:</u> конфліктна, безконтрольна, рефлєкторна.
Можливі варіанти рис характеру, які можуть формуватися при певному підвиді агресії	Позитивні риси характеру	—
	Негативні риси характеру	- гнівливність, незадоволення навколишніми, некерованість, некритичне ставлення до себе, неадекватне оцінювання своїх дій, доведення своєї значущості, звернення на себе уваги, неадекватна самооцінка.
Рівень усвідомлення		- розуміння своїх переживань і намагання втримати власні позиції у своєму оточенні; усвідомлення своїх дій, які спрямовані на внутрішній самозахист. Форми висловлювань: - "Ще раз так зробить, і я його поб'ю...". - "Я його вдарив, бо він сварився..."; - "Так йому й треба, нехай мене не зачіпас...".

Таким чином, в основу дослідження агресії у дітей з ПМР були покладені науково-методичні розробки А. Басса, Р. Бернса, А. Дарка, М. Дружкевич, С. Кауфмана, М. Люшера, С. Розенцвейга, О. Романова, М. Семаго, Н. Семаго, І. Фурманова та ін.). Діагностичний алгоритм складався з двох блоків. У першому блоці – досліджувалась неусвідомлена агресія. Діагностичний зміст блоку забезпечували модернізовані малюнкові методики ("Малюнок неіснуючої тварини", "Малюнок моєї сім'ї", "Малюнок мого класу"), що вивчали стан агресії, а також модифікована методика ("Сюжетно-ситуативно-ілюстрована"), що виявляла моделювання типів поведінки у свідомості. У другому блоці вивчалася усвідомлена агресія, а саме, розуміння школярами свого стану та поведінки за опитувальником, та агресія у діях в мікро- (сім'я) і макрогрупах (колектив учнів з якими навчається дитина) (за методом невключеного спостереження) (рис.2.1).

Рис. 2.1. Діагностичний алгоритм дослідження агресії у молодших школярів з ПМР

Спираючись на першоджерела (Г. Айзенка, А. Ассінгера, В. Бойко, А. Басса, Р. Мей, С. Розенцвейга, О. Романова, Л. Морріса, Р. Сазека, Е.Фрома та ін.) визначено три види та шість підвидів агресії, які у подальшому були забезпечені методичним змістом та наповнені якісними показниками для визначення критеріїв оцінювання у обраних для дослідження методиках. За аналізом теоретично-методичної літератури позитивна агресія представлена в саморегульованому виді (контрольованому та змагальному підвидах агресії) на які вказували дослідження Г. Айзенка, К. Лоренца, Р. Мей, Е.Фрома, І. Фурманова, О. Шестокової та ін.. Негативна розглядалась в прихованому (захисному та депресивному підвидах агресії) та поведінковому видах (демонстративному та фізичному підвидах агресії) (Г. Айзенк, А. Ассінгер, В. Бойко, А. Басс, А. Даркі, С. Розенцвейг, О. Романов та ін.).

Розроблений діагностичний алгоритм дозволить вивчити у дітей молодшого шкільного віку з ПМР у трьох сферах дослідження ("Я-Особистість", "Я у сім'ї", "Я у соціумі") особливості прояву (за видами та підвидами) стану агресії, моделювання різних типів поведінки, усвідомлення внутрішнього й зовнішнього механізму агресії та прояв агресії у діях.

Література

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / упоряд. О. А. Атемасова. – Х. : Ранок, 2010. – 176 с.
2. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.
3. Долгова А. Г. Агрессия у детей младшего школьного возраста. Диагностика и коррекция / А. Г. Долгова. – М. : Генезис, 2009. – 216 с.
4. Ленів З. Діагностика усного мовлення старших дошкільників засобами арт-терапії : навч.-метод. посібник / З. Ленів. – К. : Спадщина, 2011. – 64 с.
5. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие. – Самара : БАХРА-М, 2001. – 672 с.
6. Семаго Н. Я. Проблемные дети: основы диагностической и коррекционной работы психолога / Н. Я. Семаго, М. М. Семаго. – М. : АРКТИ, 2000. – 208 с.
7. Семенович А. В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / А. В. Семенович. – М. : Академия, 2002. – 232 с.

Питання для самоконтролю.

1. Розкрийте напрямок діагностичного вивчення агресії за методом спостереження.
2. Опишіть специфіку дослідження агресії за методом тестування.
3. Які проєктивні методик використовують для дослідження агресії?
4. Який тип методик використовують для діагностики усвідомленої агресії?
5. Який тип методик використовують для діагностики неусвідомленої агресії?
6. Визначить недоліки методик, що вивчають усвідомлену агресію у дітей.
7. Проаналізуйте типи труднощів при використанні методик на дослідження неусвідомленої агресії у дітей.
8. Охарактеризуйте саморегульований вид агресії та його підвиди.
9. Розкрийте специфіку проявів змагального підвиду агресії.
10. Надайте симптоматику контрольованого підвиду агресії.
11. Опишіть прихований вид агресії та його підвиди.
12. Розкрийте специфіку проявів захисного підвиду агресії.
13. Охарактеризуйте симптоматику депресивного підвиду агресії.
14. Визначте поведінковий вид агресії та його підвиди.
15. Проаналізуйте симптоматику демонстративного підвиду агресії.
16. Охарактеризуйте симптоматику та прояви фізичного підвиду агресії.
17. Який тип методик можна використати для дослідження основних аспектів особистості дитини "Я-Особистість", "Я у сім'ї", "Я у соціумі"?

Тема 3. Основні напрямки класичної та сучасної корекції агресивної поведінки у дітей

План:

1. Погляди класичної та сучасної психотерапії на поведінково-емоційні розлади особистості.
2. Біхевіоральний напрямок.
3. Психодинамічний напрямок.
4. Когнітивний напрямок.
5. Гуманістичний напрямок.

Наочність: схеми, діагностичний матеріал, таблиці.

Анотація: зміст лекції з теми навчальної дисципліни знайомить студентів з теоріями класичної та сучасної психотерапії (біхевіоральні, психодинамічні, когнітивні, гуманістичні теорії), що вивчали поведінково-емоційні розлади особистості.

Перелік проблемних питань:

1. Біхевіоральний психокорекційний підхід щодо запобігання агресії.
2. Психодинамічний психокорекційний підхід щодо подолання агресії.
3. Когнітивний психокорекційний підхід щодо попередження агресії.
4. Гуманістичний психокорекційний підхід щодо зменшення проявів агресії.

Перелік питань для самостійного опрацювання:

1. Аналіз класичних та сучасних теорій з психотерапії що направлені на зменшення або запобігання поведінково-емоційних розладів в особистості.
2. Проаналізувати психотерапевтичну роботу біхевіорального, психодинамічного, когнітивного, гуманістичного напрямків.

Форма звіту: співбесіда.

1. Погляди класичної та сучасної психотерапії на поведінково-емоційні розлади особистості

Методи та прийоми сучасної психотерапії в тій чи іншій мірі спираються на класичні розробки біхевіорального, психодинамічного, когнітивного та гуманістичного напрямків.

Кожен з існуючих напрямків пропонував своє бачення терапевтичної роботи, притримуючись при цьому, власних історично сформованих поглядів на природу виникнення розладів у психіці. Тому, запропоновані ними психокорекційні рішення, крайнє відрізнялися один від одного, специфічною метою досягнення результату.

Кожен з науковців нашого століття у своїй терапевтичній роботі, окрім власних модернізованих пропозицій, використовував та пов'язував між собою різні прийоми та методи відомих психологічних концепцій, які іноді складали основу їх психокорекційних занять.

Найбільш значимі напрацювання у терапевтичній роботі були досягнуті в рамках поведінкового підходу у біхевіористичному напрямку. Його класичні (Дж. Вольд, А. Лазурус, Дж. Уотсон, Е. Торндайк, У. Белл, В. Бехтерев, І. Сеченов, І. Павлов, С. Халла, Б. Скінер, та інші) та сучасні (Р. Портман та інші) представники включали у терапевтичну роботу "нові умови" які надавали можливість особистості відірватись від старих нав'язливих відчуттів, в основу психокорекційних прийомів вводили позитивне або негативне підкріплення.

Визначена позиція засновниками течії була обрана не випадково, їх теорія обґрунтовувалась на основі результатів експериментальних досліджень над тваринами. Дані яких підтверджували, що існують певні закономірності подібності людської поведінки з особами тваринного світу.

Таке порівняння обурювало представників інших психологічних концепцій. Так наприклад, науковці психодинамічного підходу у класичному психоаналізу (З. Фрейд), аналітичній (К. Юнг), динамічній (К. Хорні, М. Маллера, П. Нолбауера, Я. Морено, Г. Саллівен), індивідуальній (А. Адлер) та сучасній (С. Аврамченко, Е. Белинская, І. Вачков, Т. Зинкевич-Евстигнеева, І. Євтушенко, З. Кісарук, О. Літковська, В. Оклендер, Я. Омельченко, Д. Соколов та інші) психотерапіях зазначали, що порушення поведінки в особистості, це – наслідки її внутрішнього конфлікту. Тому їх основним завданням було навчити особистість аналізувати свої неусвідомлені спонукання, потреби та почуття, забезпечуючи розуміння подальших причин емоціональної дисгармонійності. Цей напрямок вивчення у своїй ідеології був категоричним, тому відкидаючи ідеї представників інших поглядів, науковці не могли розглянути проблему поведінкових та емоційних розладів особистості всесторонньо, тобто за межами неусвідомлених глибинних комплексів та потягів.

Натомість, засновники когнітивного вчення (А. Бек) у реальній (У. Глассер), раціонально-емотивній (А. Елліс) терапіях і трансактному аналізі (Е. Берн) порушення поведінки невід'ємно пов'язували з почуттями тривожності. Тому в корекційній роботі своїм клієнтам пропонували методи та прийоми, які впливали на їх пізнавальну сферу. Основне завдання їхньої терапії – це навчити особистість звільнитися від старих стереотипів мислення, по-іншому бачити свої переживання та навколишній світ, уміти ставити перед собою цілі й правильно складати плани для їх досягнення. Такий комплексний підхід є цілком прийнятним та оправданим щодо мети і прийомів реалізації. Проте на наш погляд, перемогти проблему знаннями замало, її треба усвідомити, на що і вказують новітні розробки сучасних прихильників когнітивних поглядів (О. Атемасова, А. Долгова, О. Лютова, Г. Моніна, О. Романов та інші).

Цю позицію підтримували й представники соціального вчення (А. Бандура, А. Лазурус, Т. Непланс та інші), які розглядали агресію як набуту форму поведінки. Тому їх терапія в основному ґрунтувалася на "когнітивно-орієнтувальних техніках" і була спрямована на модифікацію поведінки дитини – поступове зменшення, угасання, гальмування агресивних проявів з одночасним формуванням нової соціально спрямованої поведінки.

Інше бачення щодо корекції емоційно-поведінкових розладів в особистості пропонують науковці гуманістичних теорій у екзистенціальному напрямку (М. Бубер, Д. Буженталь, Ю. Джендлін, Є. Гендлін, Е. Гуссерл, С. К'еркегор, А. Камю, Г. Марсель,

Ж. Сартр, В. Франк, М. Хайдеггер, К. Ясперс та ін.), гуманістичному психоаналізі (Е. Фром), клієнт-центрованому підході (К. Роджерс), логотерапевтичному напрямку (В. Франкл), гештальт психотерапії (М. Вертгеймер, В. Келлер, К. Коффки, К. Левін, Ф. Перле та ін.) та сучасному погляді (І. Вачков, Л. Мітіна, А. Прихожан та ін.). Їх терапія переважно спрямована на самостійне подолання людиною власних проблем, а сама допомога полягає у розкритті індивідуальних якостей особистості, смислу їх життя, відповідальності перед близькими та іншими людьми. Такий диференційно-цілісний підхід допомагає клієнтові самостійно оцінити власну значимість у соціальному середовищі, здійснити реалізацію свого потенціалу, сформувати навички конструктивної поведінки та оволодіти певними знаннями, які спрямовані на подолання психологічних блоків, що заважають йому розвиватися. Цей напрямок є більш сталим і сприйнятним у західній психології. Він включає до своєї системи розробки різних підходів, тому характеризується більш адаптованим серед інших теорій.

1. Біхевіоральний напрямок.

Біхевіоральний напрямок розглядає корегування поведінки особистості через зміну її природних умов.

Поведінкова психотерапія (Дж. Вольд, А. Лазурус, Дж. Уотсон, Е. Торндайк, У. Белл, В. Бехтерев, І. Сеченов, І. Павлов, С. Халла, Б. Скінер, та інші).

Мета корекції: Включити клієнта в нові умови життя.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

Напрямок позитивного підкріплення:

- Систематична десенсибілізація;
- Тренінг релаксації;
- Функціональний тренінг поведінки;
- Техніка «поринання»

Напрямок негативного підкріплення:

- Аверсивна терапія;
- Символічна економія;
- "Тайм-аут";
- "Гіперкорекція";
- "Штраф";
- Мультимодальна поведінкова терапія.

Сучасний погляд дитячої психокорекції (біхевіорального напрямку) (Р. Портман)

Мета корекції: Сформувати у дитини здатність конструктивно перетворювати свою злість та агресію на активно-позитивну діяльність. У процесі роботи психолог має навчити її навикам взаємодії з оточуючими людьми; вмінням накопичувати міжособистісний досвід; вчасному перегляду власних потреб та відчуттів.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

Метод ігротерапії включає щоденні життєві ситуації які направлені на:

- розумінні проявів агресивних емоцій "Малювання емоцій", "Ланцюжок агресії", "Злісні вирази", "Агресія на зображенні", "Мова тіла" та ін.;
- розпізнавання причин агресії "Дорогу, я йду!", "Мішечок зі злістю", "Виправдовування" та ін.;
- вивчення самих себе та інших "Іншими очима", "Карнавал звірів", "Уяви дитину" та ін.
- опановування та перемога агресії "Запуск ракети", "Картки злості", "Натиск", "Бій кульками" та ін.;
- формування власної гідності і сильної особистості "Я є – Я вмю – Я маю", "Я горджуся", "Чорні хмари - синє небо" та ін.;
- створення неагресивних стосунків "Встати – сісти", "Будівлі з наших тіл", "Співпраця", "Гладити їжака" та ін.;

- мирне вирішення конфліктів "Коли двоє б'ються", "Зміна позиції", "Три бажання", "За і проти" та ін..

2. Психодинамічний напрямок

Психодинамічний напрямок корегує поведінку особистості через вплив на її духовний стан.

Класичний психоаналіз (З. Фрейд)

Мета корекції: Сформувати у особистості усвідомлення своєї аномальної поведінки завдяки правильного аналізу своїх почуттів, потреб та спонукань.

Аналітична психотерапія (К. Юнг)

Мета корекції: Навчити особистість бачити свій внутрішній світ, самопізнавати через переживання всієї повноти свого буття; (включаючи відкриття неусвідомленого).

Динамічна психотерапія (К. Хорні, М. Маллер, П. Нолбауера Я.Морено)

Мета корекції (К. Хорні): Розкрити клієнту шляхи розв'язання травмуючих конфліктів для вивільнення внутрішніх конструктивних сил зростання й розвитку.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети (З. Фрейд, К. Юнг, К. Хорні):

- Метод вільних асоціацій (розкриття у мимовільних висловлюваннях переживання клієнта);
- Метод ампліфікації (К. Юнг) відкриття неусвідомленого через символіку сновидінь та фантазій;
- Тлумачення сновидінь (розгляд маніфестованого та латентного змісту; послаблення ego - захисного механізму для вивільнення прихованого з підсвідомості; розшифровка трансформаційної інформації сновидінь);
- Інтерпретація та пояснення проблеми (від поверхні у глиб; розкриття того що усвідомлюється клієнтом; вказівка на захисні механізми, які лежать в основі переживань);
- Аналіз опору (усвідомлення своїх захисних механізмів);
- Аналіз перенесення, контрперенесення (пошук проблеми у ранніх переживаннях);
- Тлумачення повсякденної поведінки.

Динамічна психотерапія

Мета корекції (М. Маллер, П. Нолбауера Я.Морено): Навчити клієнта виявляти свої неусвідомлені прагнення, які лежать в основі неадекватної поведінки. Спрямувати його внутрішні сили на самостійне подолання труднощів.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

- Ігротерапія;
- Арт-терапія;
- Психодрама (Я.Морено).

Індивідуальна психотерапія (А. Адлер)

Мета корекції: Формувати почуття повноцінності; бачення нових цілей та мотивів направлених на змінну стилю життя; розвиток соціальної зацікавленості; аналіз помилок у житті особистості (переоцінка своєї недовіри, себелюбства, нереалістичних амбіцій, недостатньої впевненості у собі).

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

- Антисуггестія;
- Дія "Як би...";
- Постановка цілей та прийняття зобов'язань;
- Зрозумій себе;
- "Натискання кнопки";

- Уникнення "плавунчика".

Психодинамічний підхід (Г. Саллівен)

Мета корекції: Навчити клієнта аналізувати свої міжособистісні стосунки; отримувати задоволення від трьох груп потреб: фізичних, міжособистісних та змінних у стані.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

Психокорекція направлена на подолання тривожного стану особистості завдяки:

- Методу спілкування;
- Аналізу раннього досвіду.

Сучасний погляд дитячої психокорекції (психодинамічного напрямку)
(Я. Омельченко, З. Кісарук, Т. Зинкевич-Євстигнеєва, Д. Соколов)

Мета корекції (Я. Омельченко, З. Кісарук): Здійснити вплив на агресивну поведінку тривожної дитини через символізацію, яка відіграє компромісну та компенсаторну функцію у свідомості.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

Психокорекція тривожного стану:

- Збір анамнезу, використання техніки: діагностичного інтерв'ю, актуалізації ранніх спогадів, гри "Лінії життя", "Фотограф", "Машина часу" та інші.
- Встановлення правил;
- Формулювання запиту (вербальна символізація запиту, образна символізація запиту, ігрові прийоми, об'єктивізація при відсутності запиту);
- Пошук та завершення ключових моментів симптоматичного комплексу (гра "Асоціації")
- Завершення психотерапевтичного процесу (ігри: "Скарбниця", "Скарб")
- Застосування символдрами або кататимно-імагнітивну прийому роботи за класичними техніками психоаналізу (аналітичної бесіди, релаксації, уявлення образу (мотиву) на задану тему, малювання мотиву).

Мета корекції (Т. Зинкевич-Євстигнеєва, Д. Соколов): Навчити дітей знаходити конструктивні відповіді у конфліктних ситуаціях. Орієнтуватися у різнобарвній емоційній палітрі; правильно розуміти та відтворювати нахлинувши власні почуття.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

Метод сказкотерапії (груповий та індивідуальний, основними його формами є ігри у пісочниці, з ляльками, чарівними красками, та з театральними костюми)

3. Когнітивний напрямок

Когнітивний напрямок розглядає корегування поведінки особистості через вплив на її пізнавальну сферу.

Когнітивний підхід (А. Бек)

Мета корекції: Розкрити клієнту систему нових форм переконань, норм, уявлень звільняючи себе від ідей самозвинувачення.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

- "Сократівський діалог";
- "Заповнені пустоти";
- Декатастрофізація;
- Когнітивна ре атрибуція;
- Переформулювання;
- Децентралізація;
- Перевірка гіпотези.

Реальна терапія (У. Глассер)

Мета корекції: Навчити особистість бути розважливою, і емоційно витривалою, досягати цілі, особистісну незалежність, виробити в собі піднесений рівень свідомості, та розробити план особистісного вдосконалення.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

- Встановлення довірливих стосунків між консультантом та клієнтом;
- Забути про минуле та приділяти увагу теперішній поведінці;
- Оцінювання своєї поведінки;
- Пошук альтернативних способів дій та складання простого та доступного плану;
- Жорсткий контроль за виконанням завдань;
- Неприйняття вибачень від клієнта.

Раціонально-емотивна терапія (А. Елліс)

Мета корекції: Звільнити клієнта від старих стереотипів та ярликів забезпечивши новий погляд на оточуючий світ.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

Включення у психотехніку РЕТ різних методів психологічних напрямків таких як:

- Обговорення та спростування ірраціональних поглядів;
- Переструктурування висловлювань;
- Самоаналіз звичних реакцій і інтерпретацій;
- Раціонально-емотивне уявлення;
- Використання рольової гри, з ситуаціями, що непокоять особистість;
- Атака страху.

Трансактний аналіз (Е. Берн)

Мета корекції: Навчити особистість усвідомлювати свій життєвий сценарій, приймати нові рішення, щодо поведінки та стилю власного життя.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

Психотехніка позичена з гештальт терапії:

- Рольова гра "порожнє крісло";
- Групова техніка при моделюванні своєї сім'ї.

Аналізування ігор, станів, позиції у спілкуванні ("Я хороший, і ти хороший").

Сучасний погляд дитячої психокорекції (когнітивного напрямку) (А. Долгова, О.Романов, О. Лютова Г. Моніна та ін.)

Мета корекції (О.Романов): Навчити дитину знімати психічне напруження, працювати зі своїми страхами, вміти проявляти гуманні почуття до оточуючих, самостійно вирішувати власні проблеми та відчувати обмеженість у своїх діях.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

Методи і прийоми корекції групуються у відповідності стратегій:

- провокації агресивних ситуацій;
- стимуляції гуманних почуттів;
- орієнтації на емоційний стан іншого;
- усвідомлення агресивної і невпевненої поведінки або стану;
- стимуляції змагання, суперництва.

Мета корекції (А. Долгова): Навчити дитину наполегливо з певними зусиллями досягати поставленої ними мети; позбавлятися ворожості як до інших, так і до самого себе; шанувати себе та оточуючих; вміти отримувати задоволення від життя, бути відповідальними та доброзичливими.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

Психокорекція проходить за трьома блоками за допомогою рольових, рухливих ігор, етюдів, мистецької діяльності, психогімнастики і ауторелаксації:

- Зниження емоційної напруги при засвоєнні правил взаємодії, емоційного розуміння своєї поведінки; формуванні навичок самоконтролю) "Знайомство", "Гості", "Море хвилюється", , "Мій самий щасливий день", "Чарівне слово", "Подобається не подобається", "Три бажання", "Дерево" та ін.;
- Розкриття самопізнання, розуміння "Я-образу", емоційного співпереживання, контрольованість негативних емоцій, засвоєння конструктивних форм поведінки та формування навичок самоконтролю за техніками: "Жучок", , "Вправа для обличчя", "Слухаємо тебе", "Порахуй до десяти ", та ін.;
- Закріплення засвоєних знань умінь та навичок: "Бій півнів", "Відійди злість", "Наші добрі справи" та ін..

Мета корекції (О. Лютова Г. Моніна): Навчити дітей прийнятним способом виражати свій гнів, розпізнавати його та контролювати і володіти собою у критичних ситуаціях конфлікту. Відпрацювати здатність до емпатії, довіри, співчуття та співпереживання.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

Проведення психокорекційної роботи
у наступному напрямку:

- Розпізнавання, корегування та замінювання агресії іншими конструктивними засобами, за допомогою таких ігор як: "Обзивалки", "Стаканчик для крику", "Чарівна труба", "Крик", "Аркуш гніву", "Два барана", "Штовхалки", "Жужа", "Рубка дров", "Так і ні", "Тух-тібі-дух", "Увірватися у коло" а також вправ що допомагають розрядити лють: ширяння резинового м'ячика, подушку, биття гумовим молотком, розривання газети, листка, створення кривдника з глини або піску та його подальше знищення.
- Тренування навичок розпізнання та контролю негативних емоцій: "Коли я сердитий", "Коли я радію", "Коли я щасливий", а також таких ігор як "Камінчик у взутті" (К. Фопель).
- Формування здатності дітей до емпатії, довіри, співчуття, емоційного співпереживання "Буратіно посварився з Мальвіною".

4. Гуманістичний напрямок

Гуманістичний напрямок розглядає корегування поведінки особистості через її самостійно-активну діяльність.

Екзистенціальне направлення (концепція людського існування) (М. Бубер, Д. Буженталь, Ю. Джендлін, Є. Гендлін, Е. Гуссерл, С. К`еркегор, А. Камю, Г.Марсель, Ж.П. Сартр, В. Франк, М. Хайдеггер, К. Ясперс та інші).

Мета корекції: Сформувати у людині смисл у власному житті, особистісну свободу, відповідальність та відкриття своєї потенціальності у суспільстві.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

- Свідомо пережити власні обмеження; відчуті цінності життя у теперішньому часі, звільнити себе від минулих травмуючих вражень;
- "Терапевтичні заохочення", які спрямовують клієнта здійснювати роботу над власною відповідальністю, наполегливістю для досягнення своїх цілей;
- "Фокусування на смислі" (Є. Гендлін) для створення смислу у житті; розкриття безглуздості у колишньому житті за методикою "екзистенційний вакуум" (В. Франк);
- Диференціювання власних почуттів і переживань (реактивних, голубиних, ситуативних) які формують у клієнта усвідомлення своєї унікальності та ідентичності. Відкриття власного автентичного "Я" і "Я" несправжнього;
- Робота з тривою, яка відбувається з з'ясування: 1- методів подолання клієнтом своєї

тривоги; 2- вибору ним її функції впливу на його життя: зростаюча чи пригнічена; прийняття тривоги або її подавлення);

- Уявлення себе у майбутньому.

Гуманістичний психоаналіз (неофрейдизм) (Е. Фром).

Мета корекції: Забезпечити базові потреби особистості.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

- Переосмислення своїх почуттів конструктивної чи деструктивної прив'язаності, на основі формування ціннісних навичок піклування, відповідальності, поваги та знань;
- Трансформування своєї енергії в активне творіння, а не в руйнацію;
- Здійснення психологічного взаємозв'язку між матір'ю (сім'єю);
- Відстоювання власного погляду на ситуацію, для розвитку своєї індивідуальності;
- Дотримання гуманістичної суспільної етиці, в якій вища цінність та чеснота це – людське існування.

Клієнт-центрований підхід (К. Роджерс).

Мета корекції: Допомогти людині стати "цілковито діючою особистістю", де клієнт самостійно намагається вирішувати свої проблеми при створенні консультантом спеціального "психологічного клімату" та "терапевтичних стосунків".

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

- "Вербалізація", переказ психологом повідомлень клієнта, що допомагає виділити "гострі кути" у проблематики особистості.
- "Відображення емоцій". Розкриття психологом тих емоцій, які клієнт проявляє під час розповіді про себе.

Логотерапевтичний напрямок (В. Франкл).

Мета корекції: Навчити особистість знімати зайвий самоконтроль, та комплекс своєї неповноцінності; виконувати все те, чого постійно вона уникає; сприймати невдачі з почуттям гумору.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

- Персональне осмислення життя;
- Відчуття потрібності іншим (дитині, батькам, рідним та іншим);
- "Сократівський діалог";
- Пошук позитивності та осмислення негативних ситуацій.

Гештальт психотерапія (Ф. Перле, М. Вертгеймер, В. Келлер, К. Коффи, К. Левін).

Мета корекції: Здійснення реалізації свого потенціалу, забезпечуючи повноцінну роботу актуальної самосвідомості; заохочення незалежності, самодостатності, виявлення та подолання психологічних блоків, які заважають зростати.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

- Психодрама - "Експериментальний діалог" ("порожній стіл");
- Групова терапія "Йти по колу";
- Програвання неприємної поведінки - "Перетворення";
- "Експериментальне перебільшення"; "Я за це відповідаю".

Сучасний погляд дитячої психокорекції (гуманістичного напрямку) (Л. Мітіна, І. Вачков, А. Прихожан, В. Оклендер та інші).

Мета корекції: Формування конструктивних змін у поведінці; звільнення від незрозумілої емоційної напруги; вміння використовувати різні способи реагування в некомфортних ситуаціях.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

Психокорекція відбувається на чотирьох стадіях зміни поведінки:

- Зняття тривожного стану за допомогою методів розслаблення: "Корабельна аварія", "Катастрофа в пустелі";
- Усвідомлення в необхідності негативного реагування: "Я - чарівник", "Мої страхи", "Продовж пропозиція". Аналіз своєї поведінки: "Чому ми б'ємося?" "Дай мені книгу", "Капельюх"; розвиток самоконтролю та саморегуляції: "Дерево", "Візьми себе в руки", "Кулачки";
- Переоцінка та зміна своїх дій: "Я в гніві", "Розмова через скло", "Йди, злість, йди!";
- Закріплення нових засобів поведінки за техніками: "Так - діалог. Ні - діалог", "Помирись з другом", "Ласкаві імена", "Компліменти", "Мої добрі справи", "Як не потрібно себе вести".

Мета корекції (В. Оклендер): Розкрити внутрішній світ дитини за допомогою її фантазій. Навчити її бачити життя в інших кольорах, виховати любов до оточуючого її середовища, розкрити способи конструктивних методів виходу з неприємних ситуацій.

Методи і прийоми, які використовуються для досягнення мети:

Психокорекція емоційних переживань шляхом:

- творчих фантазій "Павутина", "Човник під час сильного шторму", "Малюнкові відчуття", "Куц троянд" та ін.;
- виготовлення власних виробів (живопис, ліпка ногами, ліпка руками, поділки, тощо);
- реалізації літературної майстерності (написання віршів, оповідань, творів);
- розвитку сенсорного досвіду (використання у корекційних роботах аналізаторні системи);
- театральних вистав.

Література

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / упоряд. О. А. Атемасова. – Х. : Ранок, 2010. – 176 с.
2. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.
3. Бурлачук Л. Ф. Основы психотерапии / Л. Ф. Бурлачук, И. А. Грабская, А. С. Кочарян. – К. : Ника-Центр ; М. : Алетейа, 1999. – 320 с.
4. Вачков І. В. Основы технологии группового тренинга : учеб. пособие / И. В. Вачков. – М. : Ось-89, 2002. – 204 с.
5. Долгова А. Г. Агрессия у детей младшего школьного возраста. Диагностика и коррекция / А. Г. Долгова. – М. : Генезис, 2009. – 216 с.
6. Ленів З. Діагностика усного мовлення старших дошкільників засобами арт-терапії : навч.-метод. посібник / З. Ленів. – К. : Спадщина, 2011. – 64 с.
7. Оклендер В. Окна в мир ребенка : руководство по детской психотерапии / В. Оклендер. – М. : Класс, 1997. – 336 с.
8. Портман Р. Ігри, що запобігають агресії: інтерактивні ігри / Р. Портман. – Львів : Свічадо, 2010. – 112с.
9. Подарки феи: развивающая сказкотерапия для дошкольников. – СПб. : Речь, 2006. – 96 с.
10. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие. – Самара : БАХРА-М, 2001. – 672 с.
11. Семаго Н. Я. Проблемные дети: основы диагностической и коррекционной работы психолога / Н. Я. Семаго, М. М. Семаго. – М. : АРКТИ, 2000. – 208 с.
12. Семенович А. В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / А. В. Семенович. – М. : Академия, 2002. – 232 с.
13. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посібник / Т. С. Яценко. – К. : Либідь, 2000. – 264 с

Питання для самоконтролю.

1. Проаналізуйте теорії класичної та сучасної психотерапії, які направлені на коригування поведінково-емоційних розладів особистості.
2. Розкрийте психотерапію з агресивної поведінки через біхевіоральне вчення.
3. Опишіть психотерапевтичну роботу психодинамічного підходу.
4. Охарактеризуйте види психотерапевтичної роботи когнітивного напрямку.
5. Опишіть психотерапевтичну роботу гуманістичного напрямку.

Тема 4. Вивчення неусвідомленої агресії у молодших школярів. Проективно-малюнковий метод діагностики

План:

1. Науково-методичні підходи до малюнковий методик
2. Параметри оцінювання агресивних ознак в малюнкових методиках

Наочність: схеми, діагностичний матеріал, таблиці.

Анотація: зміст лекції з теми навчальної дисципліни знайомить студентів з науково-методичними підходами, що направлені на аналіз малюнкових ознак; формує вміння проводити діагностику агресивного стану дітей дошкільного та молодшого шкільного віку за модернізованою методикою О. Белової у сферах "Я-Особистість", "Я в сім'ї", "Я в соціумі".

Перелік проблемних питань:

1. Дослідження стану агресії за малюнковими методиками.

Перелік питань для самостійного опрацювання:

1. Проаналізуйте науково-методичні підходи щодо використання малюнкових методик для дослідження агресивного стану.
2. Охарактеризуйте специфіку проведення малюнкових методик (кількісний та якісний аналіз), параметри яких вказують на агресивні ознаки в малюнках дітей.

Форма звіту: робота з дитячими малюнками.

1. Науково-методичні підходи до малюнковий методик

Для дослідження неусвідомленого стану агресії ми використали низку проективних малюнкових методик: "Малюнок неіснуючої тварини", "Малюнок моєї сім'ї", "Малюнок мого класу". Але в "оригінальному" вигляді, за допомогою них вивчали неусвідомлені психічні властивості особистості всесторонньо, що не відповідало меті дослідження. Тому нами була проведена вузьконаправлена їх модернізація, завдяки чому було виділено лише ті ознаки, що підтверджували в досліджуваних дітей наявність агресії. Дані методики були апробовані в умовах загальноосвітньої школи, при дослідженні учнів молодших класів: з нормальним та порушеним мовленням.

За допомогою виділених нами проективних малюнкових методик ми вивчали в дітей стан їх неусвідомленої агресії, яка спрямовувалася на себе – "Я-Особистість" і досліджувалася за методикою М. Друзкевич "Малюнок неіснуючої тварини"; на членів сім'ї – "Я в сім'ї" за методикою Р. Бернса і С. Кауфмана "Малюнок моєї сім'ї"; на колектив – "Я в соціумі" за допомогою малюнкової методики, в основу якої було покладено науково-практичні роботи Р. Бернса, Дж. Бука, Вульфа, М. Друзкевич, С. Кауфмана, Л. Кормана, М. Люшера, К. Маховера, В. Х'юлса та інших – "Малюнок мого класу".

Наступний етап нашого дослідження передбачав визначення видів та підвидів агресії за допомогою отриманого якісного аналізу симптоматики, що проявлявся в малюнках дітей та характеристикі цих ознак за методиками Р. Бернса, Дж. Бука, Вульфа, М. Друзкевич, С. Кауфмана, Л. Кормана, М. Люшера, К. Маховера, В. Х'юлса та ін.). Для вивчення видів агресії за дитячим малюнком, нами було створено протокол дослідження, параметри якого були розташовані по горизонталі та вертикалі (див. табл. 4.1).

**Дослідження стану неусвідомленої агресії
за малюнковими методиками**

№ п/п	Ознаки малюнка	Характеристика ознак малюнка	Види агресивності (оцінка в балах)					
			Саморегул.		Прихований		Поведінковий	
			Контрольована	Змагальна	Захисна	Депресивна	Демонстративна	Фізична
1	Простір	Малюнок вище нижньої лінії аркуша.						
		Малюнок над середньою лінією аркуша.						
		Малюнок в кутку, або звислий у просторі.						
		Малюнок у нижній частині аркуша.						
		Малюнок ближче до верхнього краю.						
		Розподіл малюнка, по довжині аркуша. Малюнок виходить за рамки аркуша паперу.						
2	Лінія	Рівномірна, чітка.						
		Гнучка. Використання на малюнку надмірного штрихування.						
		Тонка, перервана, з різним натиском, часте підтирання гумкою, поновлення малюнка.						
		Нечітка, слабка (павутинна), особлива симетричність, стертий малюнок гумкою.						
		Перервана, штрихоподібна.						
		Товста, притягнення.						
3	Зміст малюнка	Малюнок виконаний відповідно до поставленого завдання, добре намальований, творчий, але з використанням додаткових елементів (природніх явищ, прикрашання, надвичайного одягу).						
		Багато деталей, що доповнюють малюнок.						
		Застосування геометричних фігур. Відсутність творчих здібностей, банальність у змісті малюнка.						
		Малюнок виконаний добре, але недостатня деталізація.						
		Малюнок займає всю сторінку.						
		Роги, шипи на голові, голки, нарости на тілі, вайлуватість персонажів.						

4	Структура малюнка	Малювання всіх улюблених персонажів з пропорційними розмірами, але з різним настроєм, поведінкою та родом діяльності.						
		Малювання персонажа (себе) посередині, більш яскраво та детально, ніж інших.						
		Малювання героя (себе) маленьким, самотнім.						
		Відмова зображувати одного із запропонованих персонажів на малюнку (можливо себе). Малюнок без героїв.						
		Малювання улюбленого персонажа (себе) поряд з сильною особистістю.						
		Великий розмір одного з персонажів малюнку.						
5	Колір	Зелений.						
		Синій.						
		Жовтий.						
		Коричневий, простий олівець, ручка.						
		Червоний.						
		Чорний, сірий.						
6	Малюнок персонажа (чоловіка)	На малюнку голова персонажа повернена праворуч: добре намальований, позитивний (посміхається).						
		Персонаж намальований з великими вухами, очима та пальцями.						
		Голова в персонажа повернена ліворуч, відкритий рот, немає губ і язика, руки (лапи) заховані, притиснені до тулуба, або знаходяться за спиною.						
		Голова намальована в профіль, може бути в анфас, рот замальований, руки (лапи) відсутні або прикриті одягом. Персонаж зображений примітивно, відсутній одяг.						
		Голова персонажа намальована в анфас, зображені великі вії, відкритий рот, видніється язик. Усміхнене обличчя. Зображена полегшена опорна частина фігури, забагато функціональних та декоративних частин на малюнку.						
		У персонажа відсутні на голові очі, вуха чи рот. Добре намальовані зуби, довгі руки (лапи), пальці з нігтями чи кулаки.						
Загальна кількість балів за видами агресії								

2. Параметри оцінювання агресивних ознак в малюнкових методиках

Параметри в горизонтальних рядах досліджували агресію за шістьма ознаками дитячого малюнка: простір, лінія, зміст, структура, колір та персонаж. Так, наприклад, ознаки розташування малюнка в просторі вказували на рівень самооцінки та самоконтроль дитини в критичних ситуаціях. Чим вище від низу аркуша паперу був здійснений малюнок, тим вищі претензії учня на його визнання у своєму оточенні.

Товщина ліній розкривала емоційну рівновагу, впевненість у власних силах молодших школярів. Якщо лінія мала товстий штрихоподібний вигляд, то це вказувало на їх емоційну безконтрольність, упертість, амбіційність або використання ними своєї авторитетної сили при розв'язанні будь-яких конфліктних ситуацій.

Зміст малюнка допомагав розкрити активність та емоційність учнів. Малюнки, що займали всю сторінку, зайво деталізовані, або мали ознаки агресивного характеру (кулаки, зброя, злі наміри персонажів тощо) вказували на прояви в дітей сильної фрустрації, почуттів ворожості до навколишнього світу, схильність до неконтрольованих роздратувань та нападів.

Структура малюнка характеризувала ставлення дитини до себе та інших. Якщо учень відмовлявся малювати членів своєї родини або однокласників, то це вказувало на його неприязнь до них. Натомість, якщо дитина малювала себе біля авторитетних персон, або зображала героїв великих розмірів, то це розкривало суперництво та психотравмуючий вплив цих особистостей на дитину.

Використання кольору на малюнку вказувало на внутрішньо-емоційний стан учнів. Яскраво-червоні кольори характеризували енергійність та надзвичайну активність дітей, що проявлялося в гальмуванні загальноприйнятих правил, у їх показових виступах, завищених вимогах до себе та інших. Чорними кольорами та його відтінками користувалися діти, котрі відчували негативне ставлення як до себе, так і до навколишнього світу. У них переважали почуття опозиційності, опозитивності, несприйняття думки інших.

Малювання персонажів розкривало саме дитячу зацікавленість навколишнім світом. Якщо в героя чітко зображені зуби, язик, кулаки, то це свідчить про егоцентризм, легковажність, балакучість та імпульсивність учнів, їх постійну потребу в увазі та схваленнях. Якщо дитина малює персонажів без аналізаторних систем, то цим вона виражає протест проти людей.

Названі ознаки малюнків поділяються на шість типів, кожен з яких визначає якість виконання завдання дитиною. Типи, розподілені горизонтально (кожної ознаки окремо), мали власну характеристику, яка відповідала певному видові та підвидові агресії за **вертикаллю**.

Так, **саморегульований вид агресії** за ознаками малюнків молодших школярів указував на їх уміння здійснювати контроль за власними емоційними проявами. Цей вид мав у своїй структурі контрольований підвид, який розкривав відчуття впевненості, власну гідність, внутрішній спокій дітей, а змагальний підвид агресії, характеризував їх енергійність, оптимістичний настрій у сферах діяльності.

Прихований вид агресії за ознаками малюнків вказував на підвищену тривожність, замкнутість, нереалізованість учнів у своєму оточенні. Його захисний підвид доводив, що діти відчують власну неповноцінність, внутрішню озлобленість, незадоволеність своїм місцем у соціумі. Депресивний підвид агресії характеризував їх страхи й переживання власної значущості в суспільстві.

Ознаки хаотичних малюнків молодших школярів свідчили про **поведінковий вид їх агресії**. Такі діти відрізнялися від інших учнів своєю підвищеною самооцінкою, неврівноваженістю та амбіційністю. Демонстративний підвид характеризував їх надмірну активність, імпульсивність, завищений егоцентризм. Фізичний підвид агресії – схильність до неконтрольованих роздратувань та нападів.

У протоколі дослідження кожен намальований дитиною тип ознаки оцінювався одним балом і нулем балів, якщо цей тип не був позначений на малюнку. Загальна сума балів визначала вид та підвид агресії, який переважав на його малюнку. Розроблений протокол охопив групу параметрів та якісних характеристик, які відображали особливості виконання дитиною завдань. Визначений у нашій роботі вид оцінювання ґрунтувався на працях Н. Гаврилової, Б. Зейгарника, О. Лурія, Е. Симерницької, А. Сиротюк, Н. Семаго, М. Семаго, Р. Немова та інших.

Отже, у процесі аналізу літературних джерел нами були модернізовані три малюнкові методики: "Малюнок неіснуючої тварини", "Малюнок моєї сім'ї", "Малюнок мого класу" які дозволили вивчити агресію як стан у трьох сферах дослідження: "Я-Особистість", "Я в сім'ї", "Я в соціумі". На основі аналізу виявленої симптоматики були виділені види та підвиди неусвідомленої агресії.

Література

1. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.

Питання для самоконтролю.

1. Проаналізуйте науково-методичні підходи щодо використання малюнкових методик для дослідження агресивного стану.

2. Охарактеризуйте специфіку проведення малюнкових методик (кількісний та якісний аналіз), параметри яких вказують на агресивні ознаки в малюнках дітей.

Тема 5. Методика дослідження моделювання типів поведінки у свідомості.

"Сюжетно-ситуативно-ілюстрована" методика

План:

1. Особливості дослідження за "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою видів та підвидів агресії.

2. Особливості дослідження усвідомленої агресії за "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою .

Наочність: схеми, діагностичний матеріал, таблиці.

Анотація: зміст лекції з теми навчальної дисципліни знайомить студентів з науково-методичними підходами учених, що вивчали агресію у дітей та дорослих; розкриває роботу зі систематизованою "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою, яка дозволяє дослідити агресію в молодших школярів у трьох основних сферах: "Я у сім'ї", "Я у соціумі" і "Я-Особистість".

Перелік проблемних питань:

1. Дослідження стану агресії за "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою.

Перелік питань для самостійного опрацювання:

1. Проаналізуйте науково-методичні підходи щодо створення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

2. Охарактеризуйте специфіку проведення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики (кількісний та якісний аналіз).

Форма звіту: робота з діагностичним матеріалом.

1. Особливості дослідження за "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою видів та підвидів агресії

Для вивчення в дітей початкових класів моделей їх поведінки були обґрунтовані науково-практичні праці В. Амен, А. Басс, А. Даркі, М. Доркі, С. Розенцвейнга, Р. Темл, О. Романова, І. Фурманова та інших учених, систематизовані та логічно поєднані засоби діагностики неусвідомленої агресії, критерії оцінювання якостей виконання завдань в одну

"Сюжетно-ситуативно-ілюстровану" методику, яка досліджувала агресію в молодших школярів у трьох основних сферах: "Я у сім'ї", "Я у соціумі" і "Я-Особистість".

Основним завданням при складанні модифікованої методики було визначення засобів, параметрів і критеріїв, які б допомогли визначити в молодших школярів види, підвиди неусвідомленої агресії. Її формування відбувалося на основі узагальненого аналізу праць провідних спеціалістів, що вивчали агресивні реакції за фрустрацією (С. Розенцвейнг), афективно-динамічною, вербальною та поведінковою направленістю (І. Фурманов), формою (А. Басс і А. Даркі) та типізацією (О. Романов). Були враховані особливості вищої нервової діяльності молодших школярів із нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком, а саме здатність ними краще сприймати наочний кольорово-ілюстрований матеріал, ніж вербальний питальник (Г. Люблінська, А. Селецький О. Трошин, О. Жуліна, О. Усанова, Ю. Гаркуш та ін.). Тому одним із основних засобів діагностики агресії у нашій методиці була наочність, яка заснована на ідеях малюнквого матеріалу С. Розенцвейнга та Р. Темл, М. Доркі, В. Амен.

Нами також було покладено в основу розробки модифікованої методики симптоматику агресії, яка була розподілена відповідно до видів та підвидів агресії. Методика включала ілюстровано ситуативні картинки, робота з якими давала можливість вивчити в молодших школярів моделювання у свідомості різних типів поведінки у сферах "Я-Особистість", "Я у сім'ї", "Я у соціумі".

Для вивчення моделювання типів поведінки у свідомості було розроблено дванадцять фруструючих ситуацій. Перші шість досліджували моделі поведінки учнів у їхній сім'ї, останні шість – у колективі. До кожної з запропонованих ситуацій було підібрано по чотири малюнки.

Ситуації в модифікованій методиці були побудовані наступним чином: у сфері "Я у сім'ї" перші три (1, 2, 3) характеризували ставлення дитини до членів її сім'ї, наступні три (4, 5, 6) демонстрували ставлення членів сім'ї до дитини. У сфері "Я у соціумі" малюнки в перших ситуаціях (7, 8, 9) демонстрували варіанти ставлення дитини до колективу однолітків, а в останніх ситуаціях (10, 11, 12) – ставлення колективу до дитини.

Загалом аналіз результатів вибору малюнків за ситуаціями 1, 2, 3, 7, 8, 9 вказував на особливості розвитку агресії у сфері "Я-Особистість". Показники вибору малюнків за ситуаціями 1, 2, 3, 4, 5, 6 розкривали стан розвитку агресії у сфері "Я у сім'ї", а за ситуаціями 7, 8, 9, 10, 11, 12 – "Я у соціумі".

У кожній сформованій ситуації існував малюнквий герой, який потрапляв у напружене конфліктне становище. Завдання досліджуваної дитини – допомогти головному персонажеві вирішити непорозуміння. Для цього їй демонстрували чотири картинки, зміст яких спонукав малюнквого героя до прояву агресії. Дитині пропонували в довільному порядку вибрати один або декілька малюнків, які, на її думку, могли б охарактеризувати подальшу поведінку цього персонажа.

Рівень агресії учнів, визначався на підставі вибору ним малюнків. Кожен вибір оцінювався 1–балом і 0–балів, якщо його не було. Кількість виборів указувала на наявність у дитини рівня прояву контрольованого, захисного, демонстративного та фізичного підвидів агресії, які вираховувалися за загальною сумою набраних балів. За окремими позиціями визначалися змагальний та депресивний підвиди агресії.

"СЮЖЕТНО-СИТУАТИВНО-ІЛЮСТРОВАНА" МЕТОДИКА (О.Б. БЕЛОВОЇ) ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Ситуація у сім'ї № 1

Батьки забороняють дитині у пізній вечірній час переглядати телевізійні передачі

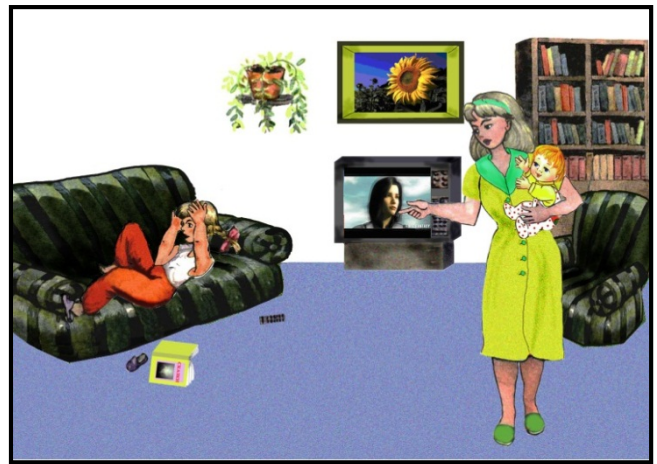
Поведінка даної героїні може бути наступною:

1. Дитина переконливо доводить важливість даної передачі;
2. Ображається, і не говорить з батьками;
3. Демонстративно з незадоволенням покидає кімнату;
4. Бурхливо реагує на заборону: піднімає крик, штовхає або б'є оточуючих, розкидає речі, тощо.

Ваша задача, з 4-х запропонованих варіантів визначити декілька подальших дій дитини у сім'ї та відмітити їх номер у протоколі досліджень (див. рис. 1.1; табл. 1.15–1.17).

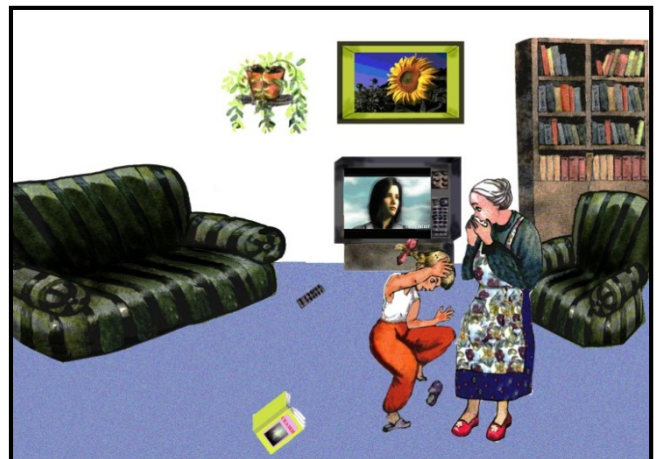
1

2

3

4

Рис. 1.1. Ситуація № 1 з "сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

Ситуація у сім'ї № 3

В магазині батьки відмовляють дитині у покупці бажаного нею товару

Поведінка даної героїні може бути наступною:

1. Дитина з захопленням розказує про необхідність даної покупки;
2. Образилась, ні з ким не спілкується ходить позаду;
3. Без дозволу біжить за товаром, настоює на його покупці;
4. Не слухає зауважень батьків, у відповідь капризує, б'ється.

Ваша задача, з 4-х запропонованих варіантів визначити декілька подальших дій дитини у магазині та відмітити їх номер у протоколі досліджень (див. рис. 1.3; табл. 1.15–1.17).

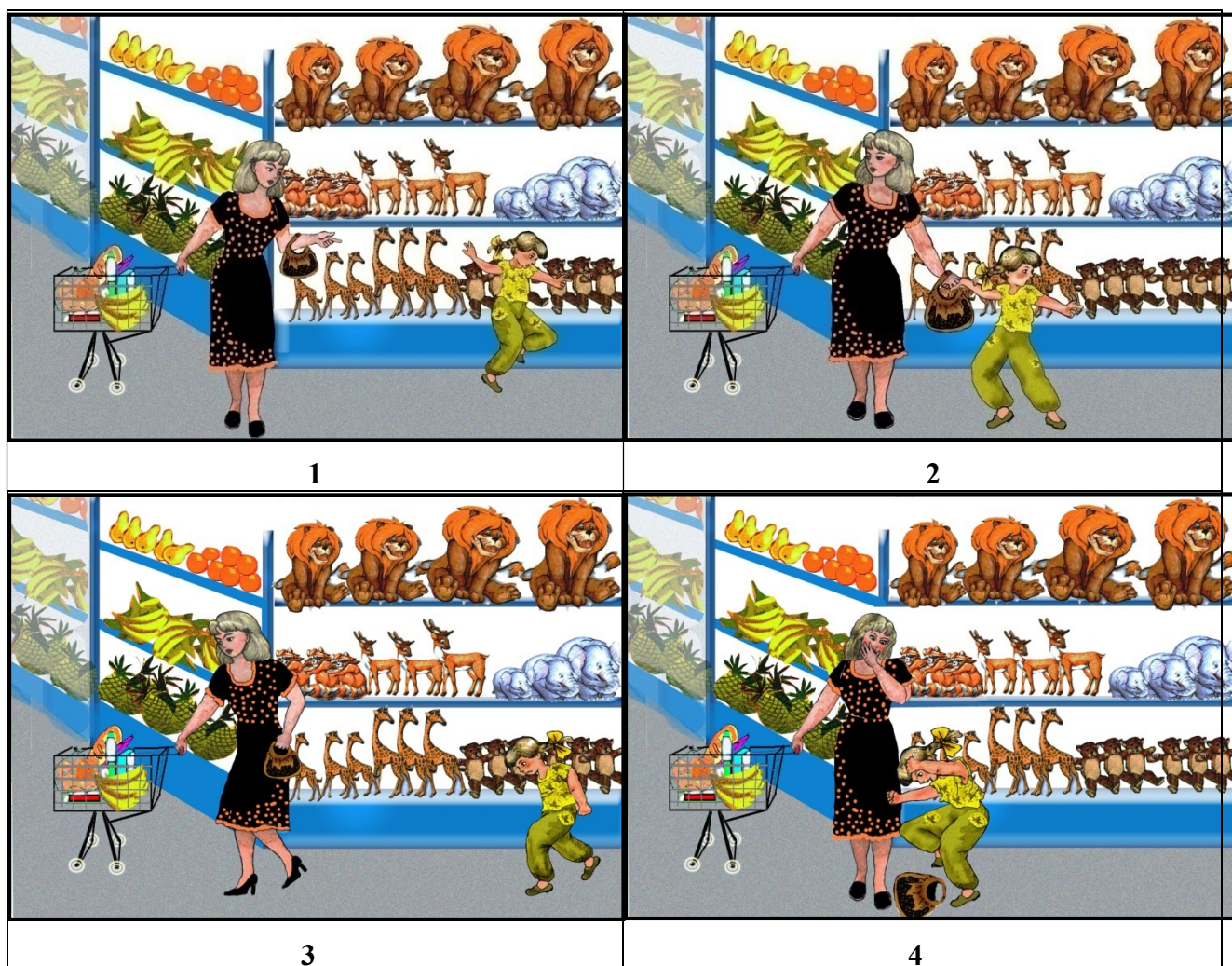

Рис. 1.3. Ситуація № 3 з "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

Ситуація у сім'ї № 4

Дитина не хоче допомагати батькам прибратися вдома

Поведінка членів родини до дитини може бути наступною:

1. Члени родини просять допомогти у прибиранні;
2. Дорослі попереджають про покарання, брати, сестри втішаються такому вироку;
3. Члени сім'ї демонстративно, на завищених тонах нагадують дитині про її домашні обов'язки;
4. Карають дитину за неслухняність побоями, образливими словами.

Ваша задача, з 4-х запропонованих варіантів визначити декілька подальших дій членів родини до дитини та відмітити їх номер у протоколі досліджень (див. рис. 1.4; табл. 1.15–1.17).

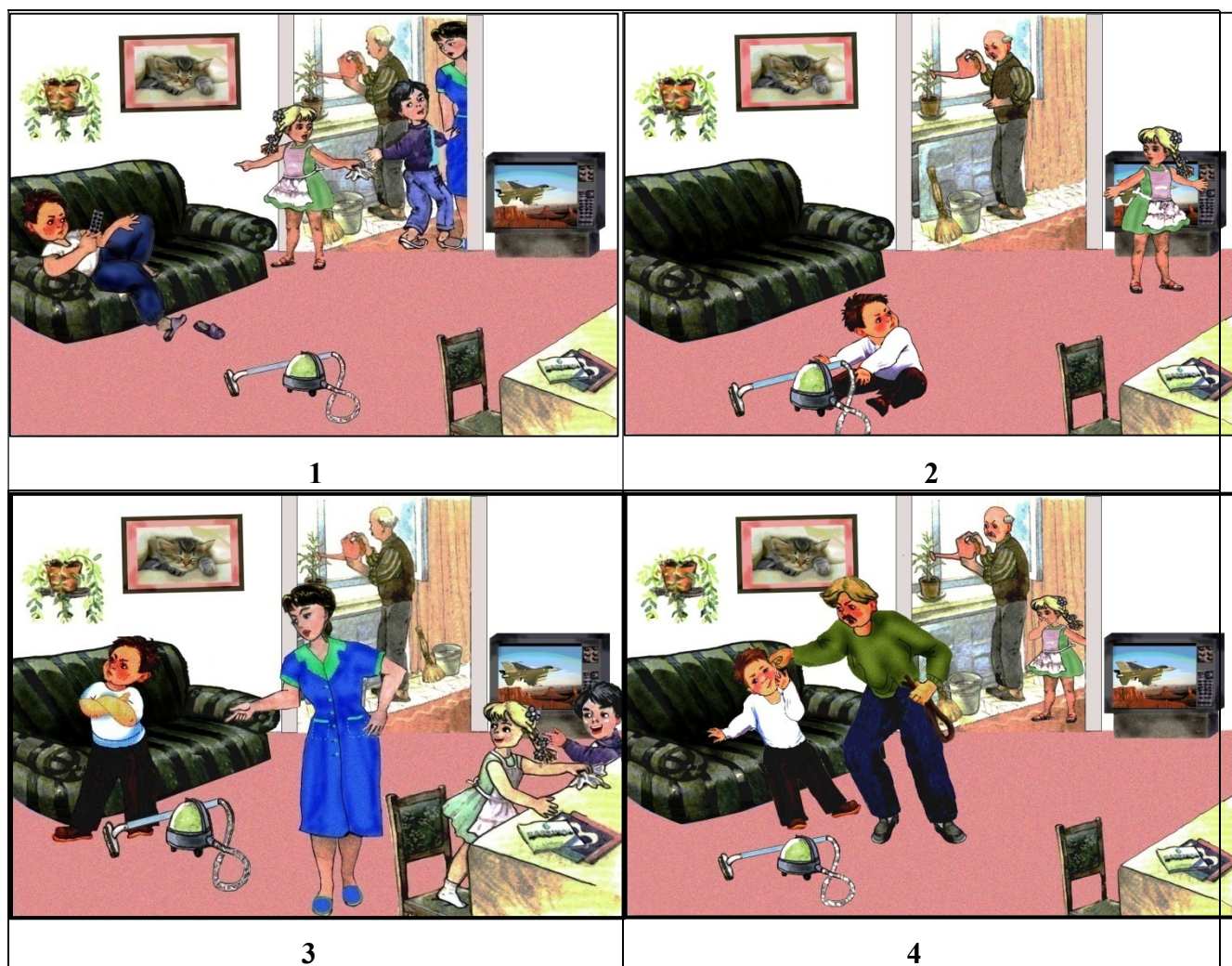

Рис. 1.4. Ситуація № 4 з "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

Ситуація у сім'ї № 5

Конфлікт у сім'ї

Поведінка членів родини може бути наступною:

1. Конфлікт вирішують спілкуючись на високих тонах, але без образ та погроз;
2. Сварка відбувається у напруженому мовчанні;
3. Вирішення конфлікту супроводжується криками, обоюдними звинуваченнями;
4. Суперечність між батьками набуває фізичної та психічної розправи.

Ваша задача, з 4-х запропонованих варіантів визначити декілька подальших дій членів родини у процесі сварки та відмітити їх номер у протоколі досліджень (див. рис. 1.5; табл. 1.15–1.17).

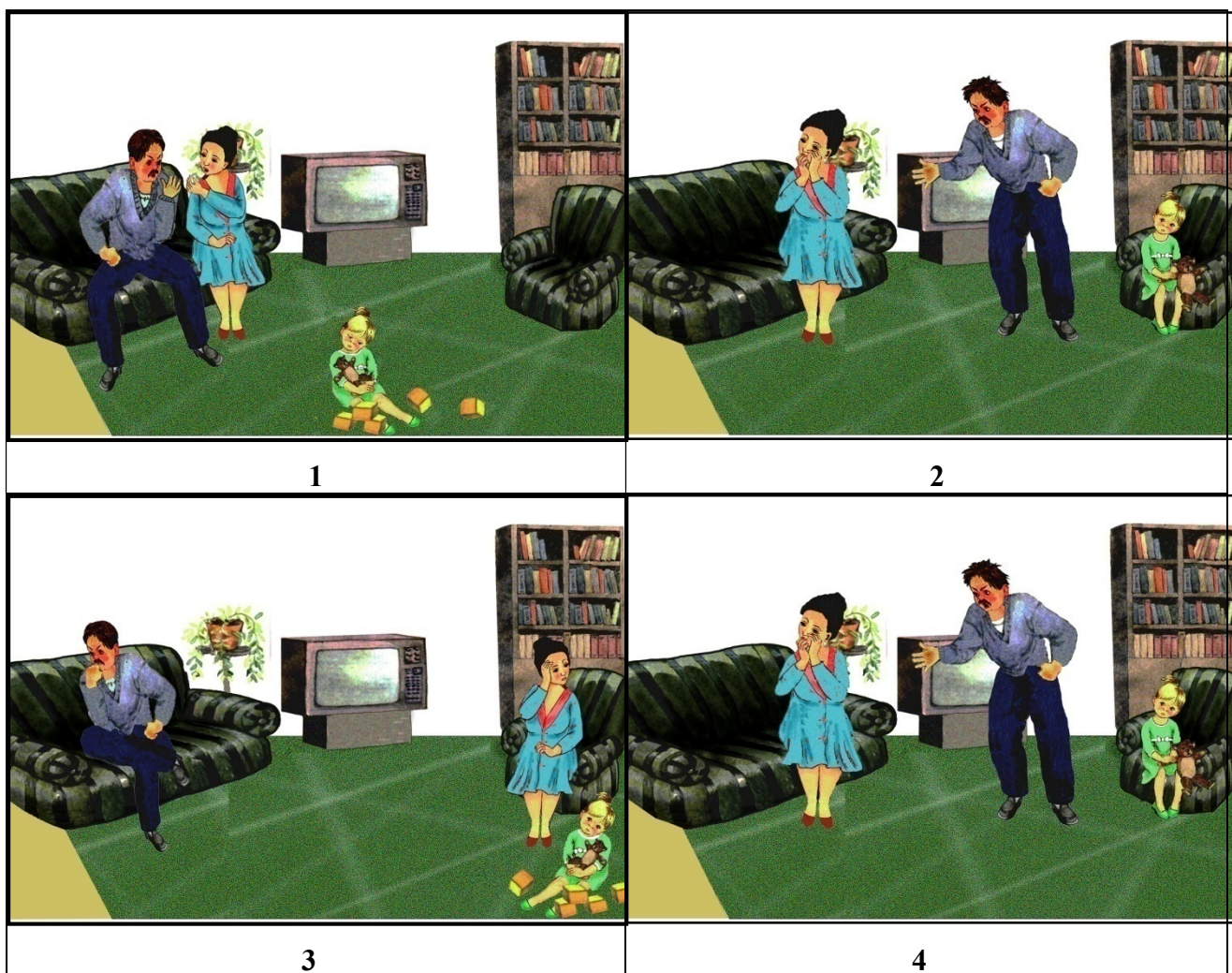

Рис. 1.5. Ситуація № 5 з "сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

Ситуація у сім'ї № 6

Реакція батьків на шкідливу поведінку дитини

Поведінка членів сім'ї може бути наступною:

1. Батьки критикують та попереджають дитину про наслідки її поведінки;
2. Не звертають уваги на поведінку дитини;
3. На завищених тонах погрожують дитині покаранням;
4. Фізично наказують дитину за її погані вчинки.

Ваша задача, з 4-х запропонованих варіантів визначити декілька подальших дій членів родини до дитини та відмітити їх номер у протоколі досліджень (див. рис. 1.6; табл. 1.15–1.17).

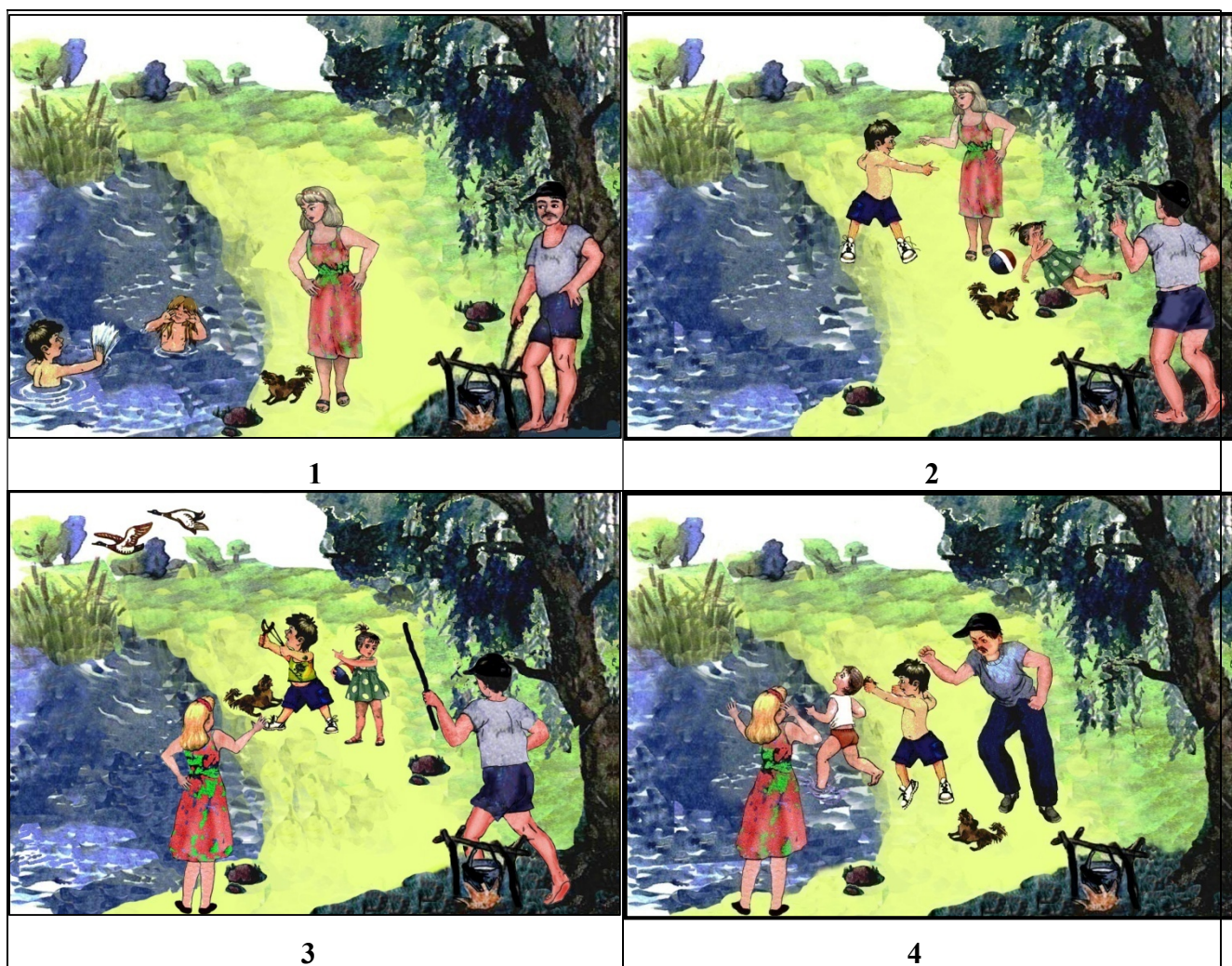

Рис. 1.6. Ситуація № 6 з "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

Ситуація у колективі № 7

Відмова колективу співпрацювати знехтуваною дитиною

Поведінка даного героя може бути наступною:

1. Дитина намагається бути корисною у співпраці однолітків;
2. Образливо спостерігає за діяльністю у колективі;
3. Потайки наносить дітям шкоду;
4. На відмову дітей реагує бійкою, використовує образливі слова.

Ваша задача, з 4-х запропонованих варіантів визначити декілька подальших дій дитини до колективу та відмітити їх номер у протоколі досліджень (див. рис. 1.7; табл. 1.15–1.17).

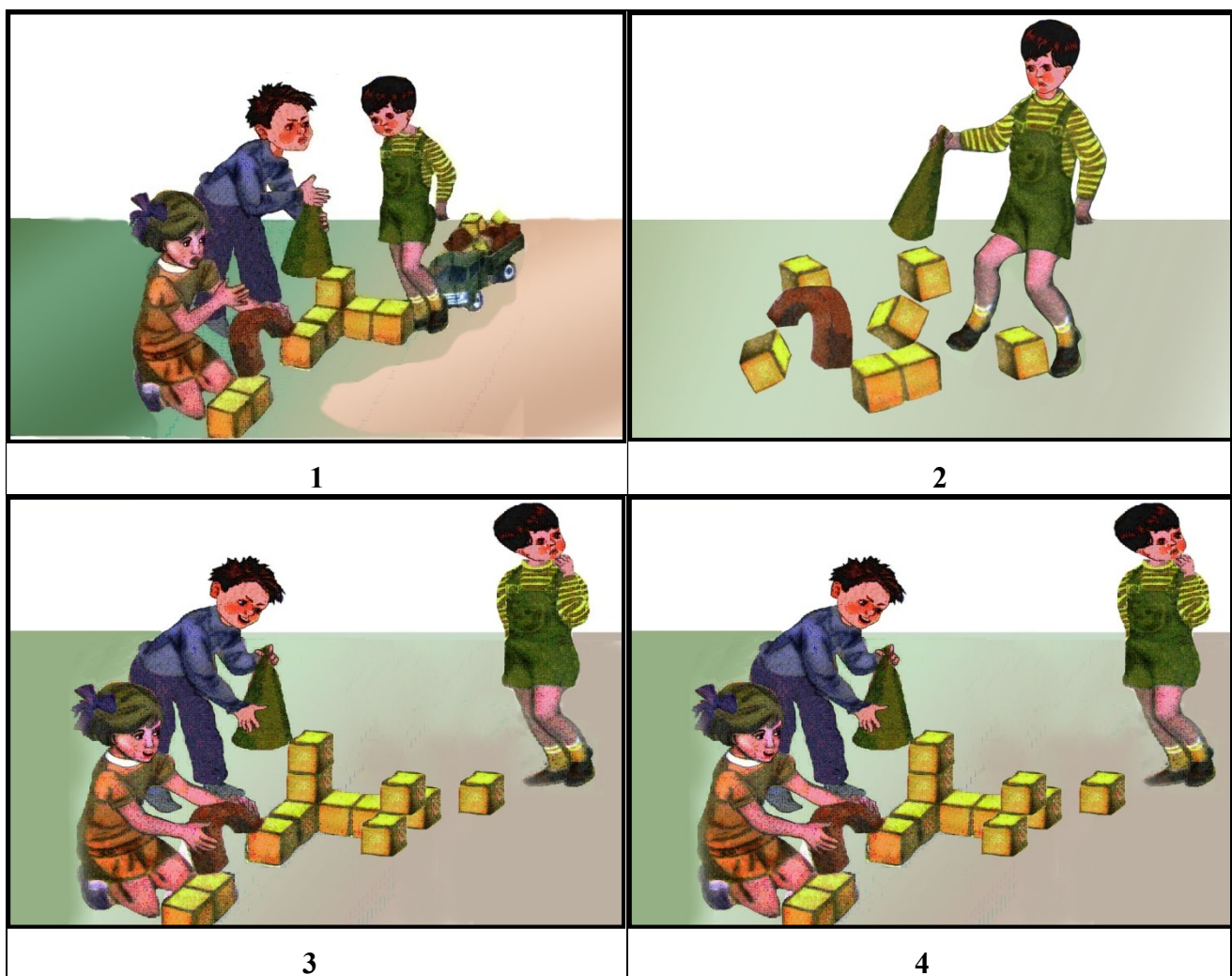

Рис. 1.7. Ситуація № 7 з "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

Ситуація у колективі № 8

Відмова колективу приймати дитину у гру

Поведінка даної героїні може бути наступною:

1. Дівчинка пробує влитися у колектив однолітків приймаючи їх правила гри;
2. Образливо спостерігає за грою у колективі;
3. Без дозволу втручається у гру дітей;
4. На відмову у грі реагує бійкою, лайкою, тощо.

Ваша задача, з 4-х запропонованих варіантів визначити декілька подальших дій дитини до колективу та відмітити їх номер у протоколі досліджень (див. рис. 1.8; табл. 1.15–1.17).

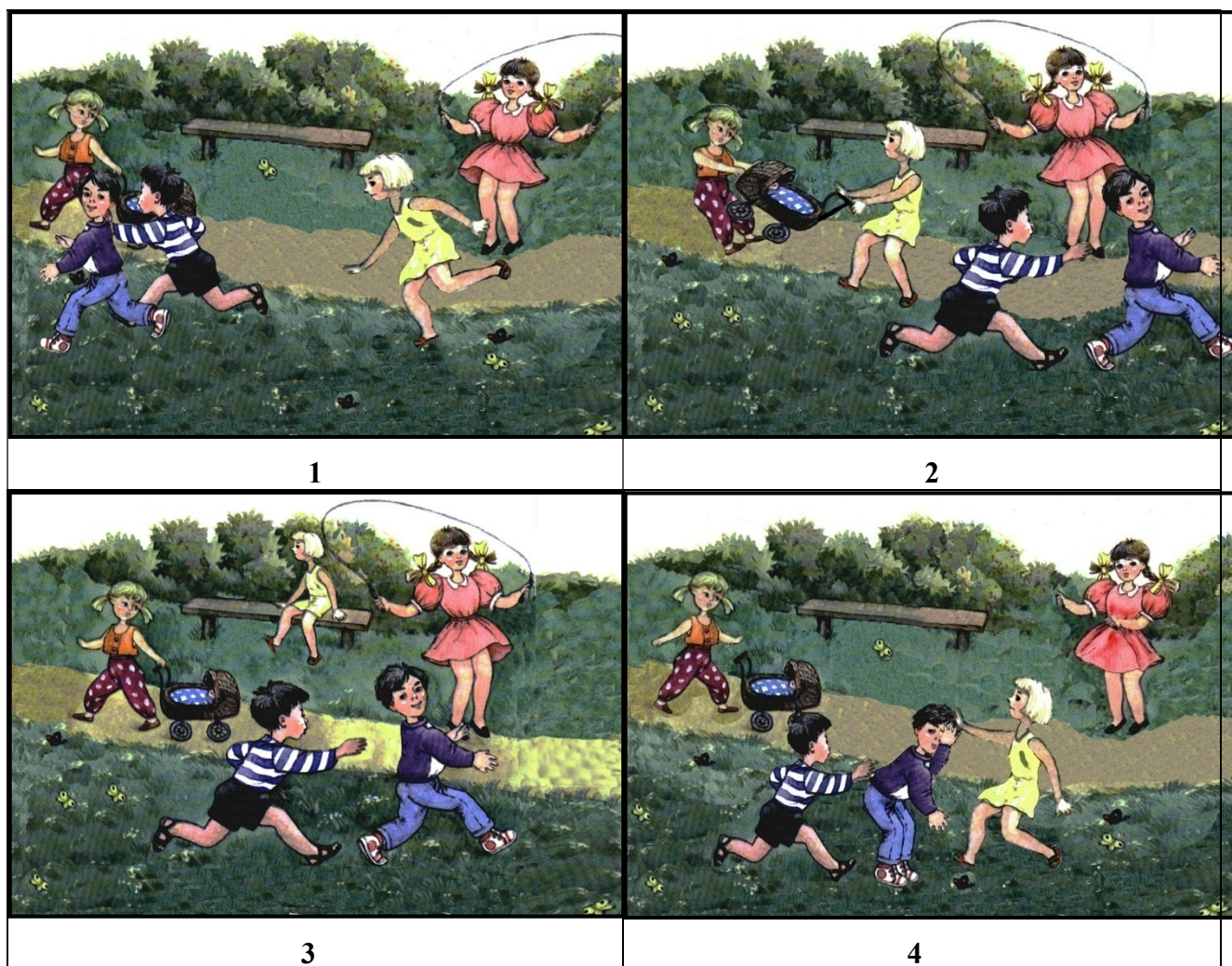

Рис. 1.8. Ситуація № 8 з "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

Ситуація у колективі № 9

Конфлікт у колективі

Поведінка даної героїні може бути наступною:

1. Намагається не втручатись у суперечку;
2. Ображається на однолітків, уникає неприємностей;
3. Активно відстоює власну позицію, перекладаючи свою провину на інших;
4. Вирішує конфлікт бійкою, лайкою тощо.

Ваша задача, з 4-х запропонованих варіантів визначити декілька подальших дій дитини до колективу та відмітити їх номер у протоколі досліджень (див. рис. 1.9; табл. 1.15–1.17).

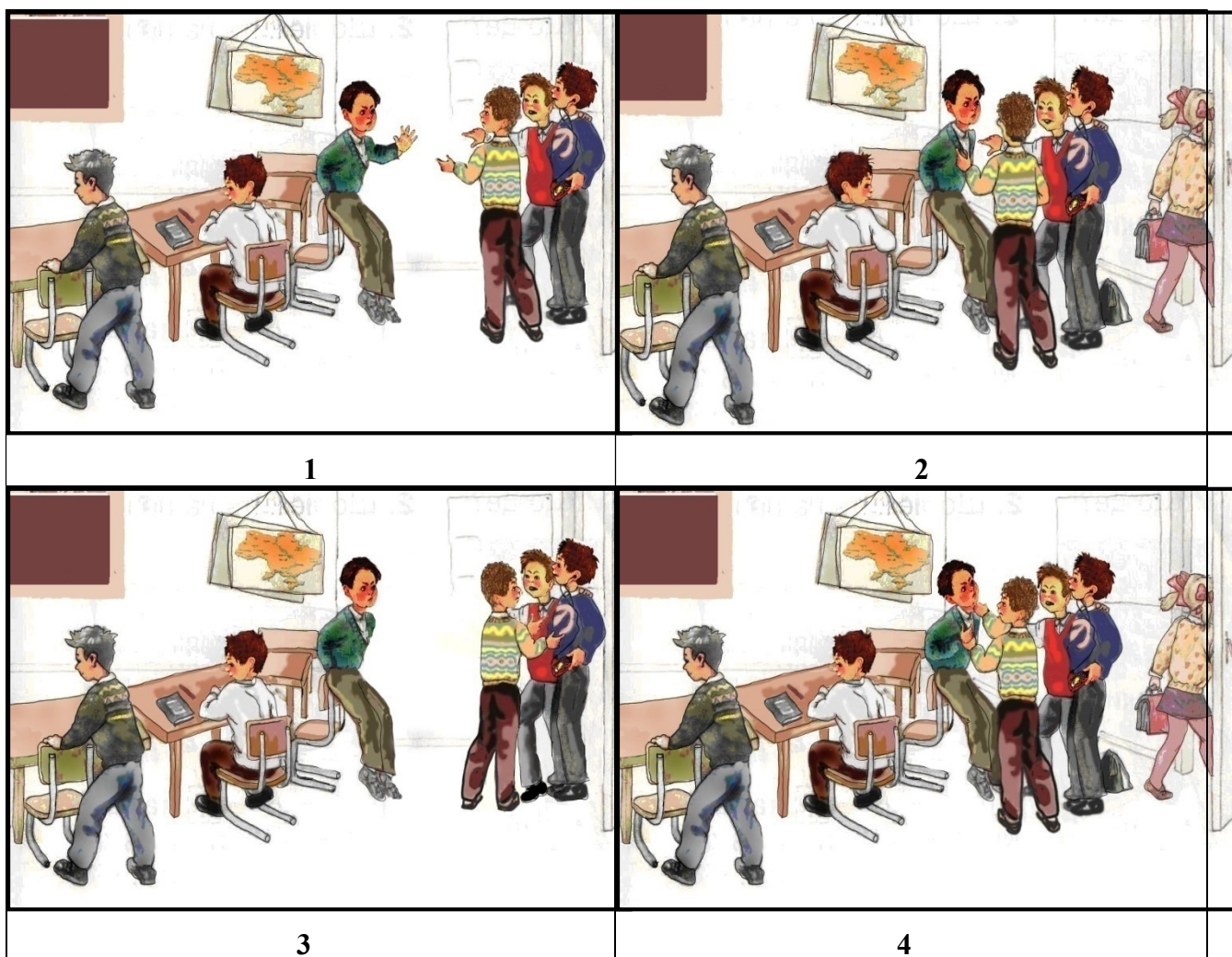

Рис. 1.9. Ситуація № 9 з "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

Ситуація у колективі № 10

Не сприймання дитини колективом

Поведінка даної героїні може бути наступною:

1. Однокласники не помічають присутності дитини;
2. У своєму колі пліткують про дитину;
3. Демонстративно принижують;
4. Знущаються, ображають.

Ваша задача, з 4-х запропонованих варіантів визначити декілька подальших дій дітей до їх однолітка та відмітити їх номер у протоколі досліджень (див. рис. 1.10; табл. 1.15–1.17).

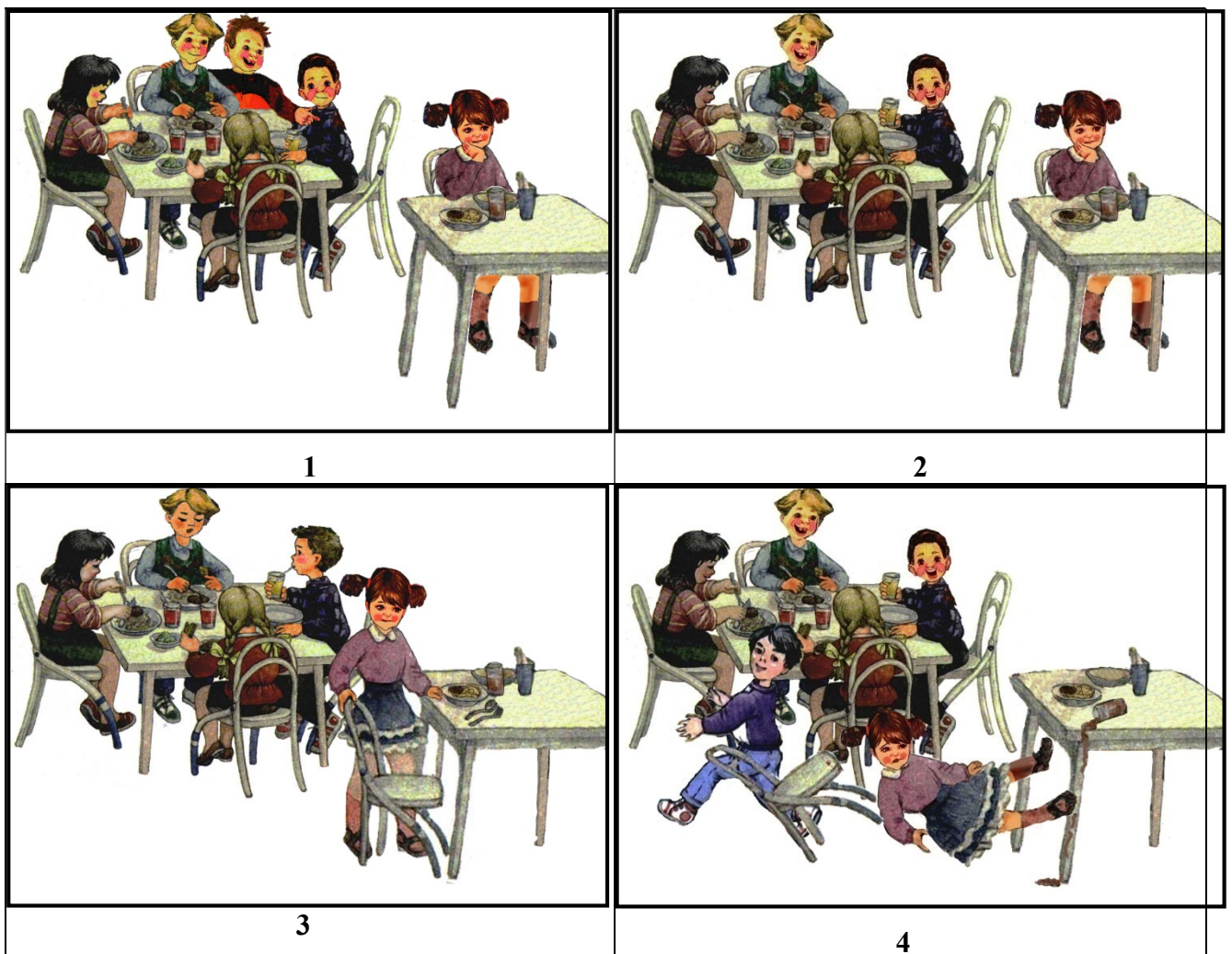
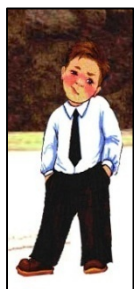

Рис. 1.10. Ситуація № 10 з "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

Ситуація у колективі № 11

Знехтування дитини колективом

Поведінка даної героїні може бути наступною:

1. Учні не помічають у колективі свого однолітка;
2. Однолітки не цікавляться проблемами дитини;
3. В любий зручний час можуть над нею посміятися, образити;
4. Знущаються над дитиною, принижуючи її перед всім класом.

Ваша задача, з 4-х запропонованих варіантів визначити декілька подальших дій дітей у класі до їх однолітка та відмітити їх номер у протоколі досліджень (див. рис. 1.11; табл. 1.15–1.17).

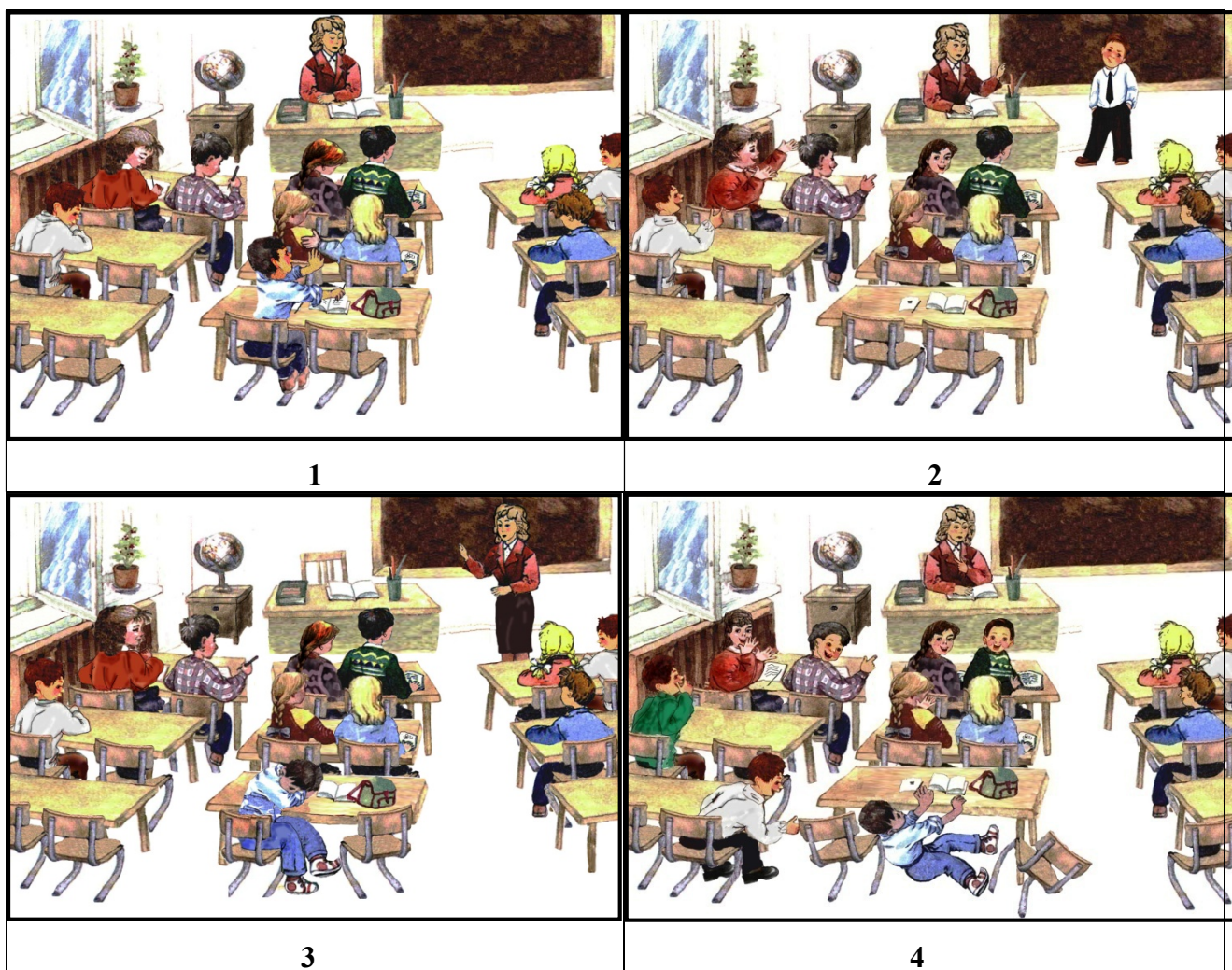

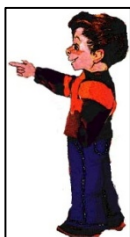
Рис. 1.11. Ситуація № 11 з "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

Ситуація у колективі № 12

Ставлення однолітків до учня з неадекватною поведінкою

Поведінка даної героїні може бути наступною:

1. Школярі намагаються уникати спілкування з таким учнем;
2. Пліткують про нього;
3. Про його шкідливі вчинки жаліються вчителю;
4. На його шкідливі вчинки відповідають бійкою, образами тощо.

Ваша задача, з 4-х запропонованих варіантів визначити декілька подальших дій дітей у класі на поведінку учня з неадекватною поведінкою та відмітити їх номер у протоколі досліджень (див. рис. 1.12; табл. 1.15–1.17).

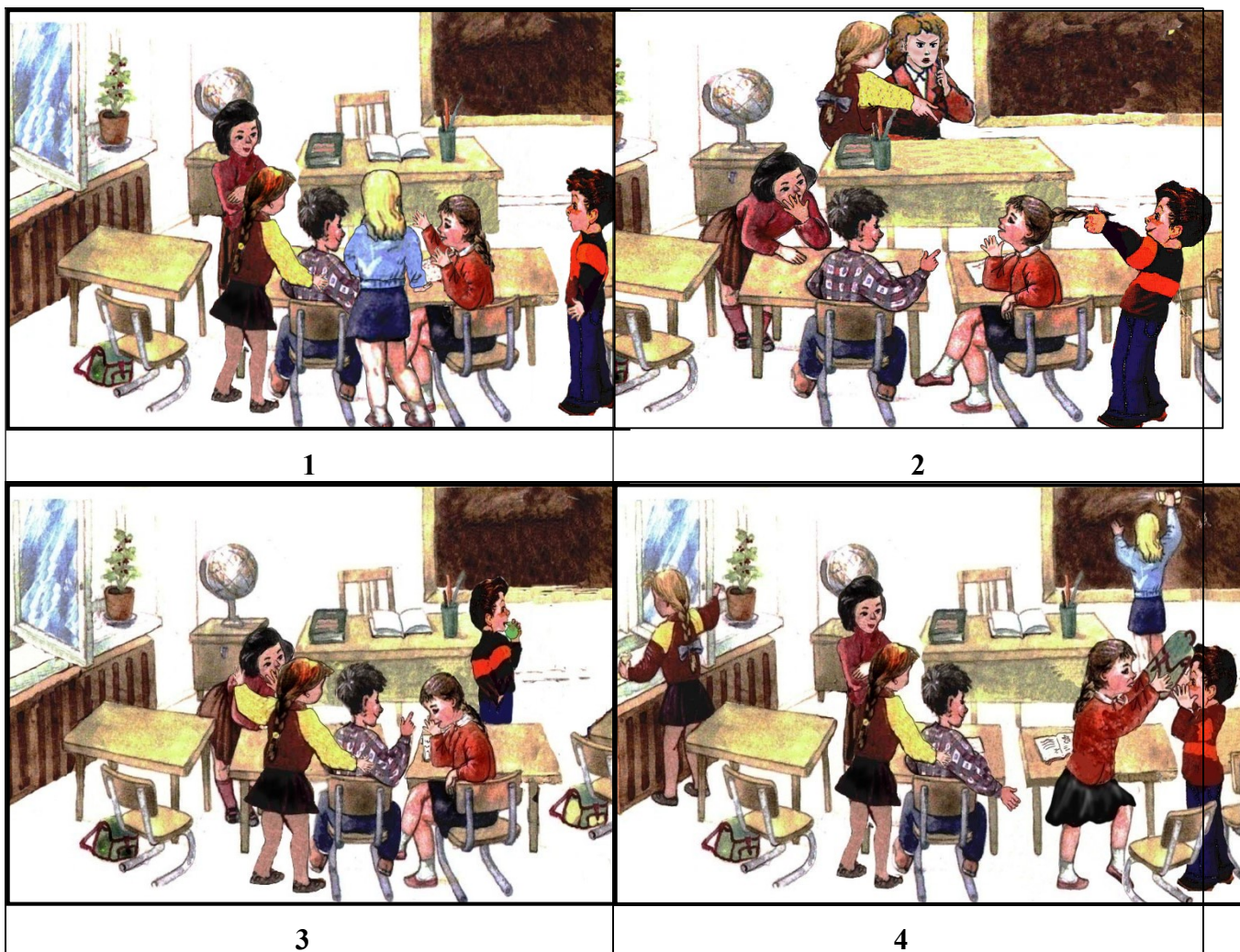

Рис. 1.12. Ситуація № 12 з "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

Рівень агресії учнів, визначався на підставі вибору ним малюнків. Кожен вибір оцінювався 1–балом і 0–балів, якщо його не було. Кількість виборів указувала на наявність у дитини рівня прояву контрольованого, захисного, демонстративного та фізичного підвидів агресії, які вираховувалися за загальною сумою набраних балів. За окремими позиціями визначалися змагальний та депресивний підвиди агресії.

Цей розрахунок здійснений нами не випадково. Саме під час дослідження молодших школярів із різним мовленнєвим розвитком було визначено, що діти, які обирали моделі поведінки в ситуаціях 1, 2, 3, 7, 8, 9, що вказували на захисний підвид агресії, та в ситуаціях 4, 5, 6, 10, 11, 12 – на фізичний, за характеристикою вчителів, логопедів, батьків не проявляли фізичної сили при вирішенні конфліктів між однолітками, або у своїй родині. А, навпаки, відрізнялися від інших дітей скритістю, сором'язливістю, невпевненістю, замкненістю та іншими симптомами, які розкривали депресивний стан досліджуваного учня. Це дозволило нам побачити **депресивний підвид агресії**, при якому істинні емоції дітей ретельно приховувалися.

Крім того, за спостереженням та додатковою характеристикою вчителів, батьків, було визначено **змагальний підвид агресії**. Діти, які обирали моделі поведінки в ситуаціях 1, 2, 3, 7, 8, 9, що вказували на контрольований підвид агресії, та в ситуаціях 4, 5, 6, 10, 11, 12 – на демонстративний, відрізнялися від своїх однолітків певною активністю, яка зароджувалася на основі суперництва або змагання за кращу оцінку, одяг, іграшку, набір малюнкових карток та ін. З таких учнів учителі виділяли відмінників, але зазначали, що їх поведінка не відрізнялась ідеальністю. Їх цікавив будь-який потік інформації, вони були впевнені у своїх силах, твердо приймали рішення, вміли доводити почату справу до кінця, а також відрізнялися від інших дітей своєю енергійністю, цілеспрямованістю, силою характеру. В колективі однолітків вони відчували себе захищеними та авторитетними [10, с. 229; 53, с. 349].

Для визначення рівня прояву кожного підвиду агресії нами були виведені розрахункові формули (2.1. 2.2, 2.3, 2.4, 2.5, 2.6). Підвид агресії за своєю назвою позначався першою латинською літерою. Так, наприклад, контрольований підвид – *K*, захисний – *Z*, демонстративний – *D*, фізичний – *F*. Підвид який необхідно було вирахувати за вказаними двома підвидами, мав назву перших двох латинських літер: *KD* – змагальний, *ZF* – депресивний.

Для визначення агресії у сферах "Я у сім'ї", "Я у соціумі" в контрольованому, захисному, демонстративному та фізичному підвидах нами використовувалася загальна формула 2.1.

$$\tilde{O} = \sum_{i=1}^3 S\tilde{o}i + \sum_{i=1}^3 Rxi(2.1),$$

де, *X* є одним із підвидів агресії (контрольований – *K*, захисним – *Z*, демонстративним – *D* або фізичним – *F*);

S – блок ситуацій, який визначає ставлення дитини до сім'ї (соціуму);

R – блок ситуацій, який визначає ставлення сім'ї (соціуму) до дитини;

$\sum_{i=1}^3 S\tilde{o}i$ – сума набраних балів у визначеному підвиді за першими трьома ситуаціями: 1, 2, 3 у сфері "Я у сім'ї" (7, 8, 9 "Я у соціумі"), які визначають ставлення дитини до її сім'ї (соціуму);

$\sum_{i=1}^3 R\tilde{o}i$ – сума набраних балів визначеного підвиду за останніми трьома ситуаціями: 4, 5, 6 у сфері "Я у сім'ї" (10, 11, 12 "Я у соціумі"), що розкривають ставлення сім'ї (соціуму) до дитини.

Для розрахунку змагального підвиду агресії у сферах "Я у сім'ї" або "Я у соціумі" використовувалася формула 2.2:

$$KD = \sum_{i=1}^3 Ski + \sum_{i=1}^3 Rdi \quad (2.2),$$

де KD є змагальним підвидом агресії;

ki – показник, що вказує на значення контрольованого підвиду агресії;

di – показник, який вказує на значення демонстративного підвиду агресії;

S – блок ситуацій, який визначає ставлення дитини до сім'ї (соціуму);

R – блок ситуацій, який визначає ставлення сім'ї (соціуму) до дитини;

$\sum_{i=1}^3 Ski$ – сума набраних балів у контрольованому підвиді за першими трьома ситуаціями: 1, 2, 3 у сфері "Я у сім'ї" (7, 8, 9 "Я у соціумі"), які визначають ставлення дитини до її сім'ї (соціуму);

$\sum_{i=1}^3 Rdi$ – сума набраних балів у демонстративному підвиді за останніми трьома ситуаціями: 4, 5, 6 у сфері "Я у сім'ї" (10, 11, 12 "Я у соціумі"), що розкривають ставлення сім'ї (соціуму) до дитини.

Для визначення депресивного підвиду агресії у сферах "Я у сім'ї" або "Я у соціумі" застосовуємо формулу (2.3):

$$ZF = \sum_{i=1}^3 Szi + \sum_{i=1}^3 Rfi \quad (2.3),$$

де ZF – депресивним підвидом агресії;

zi – показник, що вказує на значення захисного підвиду агресії;

fi – показник, який вказує на значення фізичного підвиду агресії;

S – блок ситуацій, який визначає ставлення дитини до сім'ї (соціуму);

R – блок ситуацій, який визначає ставлення сім'ї (соціуму) до дитини;

$\sum_{i=1}^3 Szi$ – сума набраних балів у захисному підвиді за першими трьома ситуаціями: 1, 2, 3 у сфері "Я у сім'ї" (7, 8, 9 "Я у соціумі"), які визначають ставлення дитини до її сім'ї (соціуму);

$\sum_{i=1}^3 Rfi$ – сума набраних балів у фізичному підвиді за останніми трьома ситуаціями: 4, 5, 6 у сфері "Я у сім'ї" (10, 11, 12 "Я у соціумі"), що розкривають ставлення сім'ї (соціуму) до дитини.

Щоб визначити агресію у сфері "Я-Особистість" у контрольованому, захисному, демонстративному та фізичному підвидах нами використовувалася формула 2.4:

$$\tilde{O} = \sum_{i=1}^6 \tilde{\delta}i \quad (2.4),$$

де X є одним із підвидів агресії (контрольованим – K , захисним – Z , демонстративним – D або фізичним – F);

$\sum_{i=1}^6 \tilde{\delta}i$ – сума набраних балів певного підвиду агресії за шістьма ситуаціями (1, 2, 3, 7, 8, 9).

Змагальний підвид агресії у сфері "Я-Особистість" визначався за формулою 2.5:

$$KD_{\beta - \text{їїї}} = \frac{\sum_{i=1}^6 ki + \sum_{i=1}^6 di}{2}; (2.5),$$

де $KD_{\text{Я-Особ.}}$ – змагальний підвид агресії у сфері "Я-Особистість";

ki – показник, що вказує на значення контрольованого підвиду агресії;

di – показник, який вказує на значення демонстративного підвиду агресії;

$\sum_{i=1}^6 ki$ – сума набраних балів у контрольованому підвиді за шістьма ситуаціями;

$\sum_{i=1}^6 di$ – сума набраних балів у демонстративному підвиді за шістьма ситуаціями.

Депресивний підвид агресії у сфері "Я-Особистість" визначався за формулою 2.6:

$$ZF_{\beta - \text{їїї}} = \frac{\sum_{i=1}^6 zi + \sum_{i=1}^6 fi}{2} (2.6),$$

де $ZF_{\text{Я-Особ.}}$ є депресивним підвидом агресії у сфері "Я-Особистість";

zi – показник, що вказує на значення захисного підвиду агресії;

fi – показник, який вказує на значення фізичного підвиду агресії;

$\sum_{i=1}^6 zi$ – сума набраних балів у захисному підвиді за шістьма ситуаціями;

$\sum_{i=1}^6 fi$ – сума набраних балів у фізичному підвиді за шістьма ситуаціями.

Вибрані дитиною картинки з модифікованої методики заносилися до спеціального протоколу дослідження, у якому визначалися критерії оцінювання. Рівень прояву агресії визначався нами шляхом підсумовування загальної кількості балів за кожним підвидом окремо, а потім – за усіма загалом.

**Дослідження моделювання агресивної поведінки в аспекті "Я у сім'ї"
за модифікованою "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою**

Назва ситуативних картинок	Вид агресії	Саморегульований		Прихований		Поведінковий	
	Номер обраної картинки	1	1.1	2	2.2	3	4
	Підвид агресії	Контрольов	Змагальн.	Захисн.	Депресив.	Демонстратив.	Фізичн.
	Визначення ставлення дитини	X_1	$X_{1.1}$	X_2	$X_{2.2}$	X_3	X_4
1. Пізній перегляд телепередач.	Ставлення дитини до сім'ї. S'		Розрахунок проводиться за формулою: $X_{1.1} = \sum S'X_1 + \sum R'X_3$		Розрахунок проводиться за формулою: $X_{2.2} = \sum S'X_2 + \sum R'X_4$		
2. Обмежений ігровий час за комп'ютером.							
3. Поведінка в магазині.							
4. Домашнє прибирання.	Оцінювання ставлення дитиною її сім'ї до неї. R'						
5. Конфлікт у сім'ї.							
6. Відпочинок на природі							
Всього балів за підвидами агресії							
Сума балів, що визначає ставлення дитини до своєї сім'ї							
Сума балів, що визначає ставлення сім'ї до дитини							

Таблиця 1.16.

**Дослідження моделювання агресивної поведінки в аспекті "Я у колективі"
за модифікованою "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою**

Назва ситуативних картинок	Вид агресії	Саморегульований		Прихований		Поведінковий	
	Номер обраної картинки	1	1.1	2	2.2	3	4
	Підвид агресії	Контрольов.	Змагальн.	Захисн.	Депресив.	Демонстратив.	Фізичн.
	Визначення ставлення дитини	X_1	$X_{1.1}$	X_2	$X_{2.2}$	X_3	X_4
7. Взаємовідносини дітей у спільній діяльності.	Ставлення дитини до соціуму. S'		Розрахунок проводиться за формулою: $X_{1.1} = \sum SX_1 + \sum RX_3$		Розрахунок проводиться за формулою: $X_{2.2} = \sum SX_2 + \sum RX_4$		
8. Взаємовідносини у гри.							
9. Вирішення конфлікту у колективі.							
10. Дії в шкільній їдальні	Оцінювання дитиною ставлення соціуму до неї. R'						
11. Взаємовідносини школярів на уроці.							
12. Ставлення колективу до дитини з неадекватною поведінкою.							
Всього балів за підвидами агресії.							
Сума балів, що виявляє ставлення дитини до своєї сім'ї							
Сума балів, що виявляє ставлення сім'ї до дитини							

**Дослідження моделювання агресивної поведінки
в аспекті "Я – Особистість" за "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою**

Назва ситуативних картинок	Вид агресії	Саморегульований		Прихований		Поведінковий	
	Номер обраної картинки	1		2		3	4
	Підвид агресії	Контрол. X_1	Змагальн. $X_{1,1}$	Захисн. X_2	Депресив. $X_{2,2}$	Демонстр. X_3	Фізичн. X_4
1. Пізній перегляд телепередач.			Розрахунок проводиться за формулою: $X_{1,1} = \frac{\sum X_1 + \sum X_3}{2}$		Розрахунок проводиться за формулою: $X_{2,2} = \frac{\sum X_2 + \sum X_4}{2}$		
2. Обмежений ігровий час за комп'ютером.							
3. Поведінка в магазині.							
7. Взаємовідносини дітей у спільній діяльності.							
8. Взаємовідносини дітей під час гри.							
9. Вирішення конфлікту в колективі.							
Визначення додаткового підвиду агресії.							
Загальна кількість балів за підвидами агресії.							
Загальна кількість балів за видами агресії.							

Отже, сформована модифікована "Сюжетно-ситуативно-ілюстрована" методика дозволить вивчити засвоєні молодшими школярами моделі поведінки в сім'ї та соціумі, визначити рівень прояву особливостей моделювання агресії в їх свідомості у сферах "Я-Особистість", "Я у сім'ї", "Я у соціумі".

2. Особливості дослідження усвідомленої агресії за "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою

Щоб зрозуміти, як молодші школярі з різним рівнем моленнєвого розвитку усвідомлюють свою агресію за станом та поведінкою, нами був сформований питальник, основою якого слугував аналіз праць відомих психологів та науковців, котрі вивчали агресію за формою (А. Басс, А. Даркі), станом (А. Ассінгер, Г. Айзенк, Дж. Олдхем, Л. Морріс), типом (Т. Лірі, Г. Лефоржем, О. Романов, Р. Сазеком) та компонентом захисту (В. Бойко).

Опитування проводяться із молодшими школярами після виконання ними завдань з модифікованої методики. Обраний метод дослідження складається з шести фруструючих запитань, які спонукають молодших школярів демонструвати своє ставлення до колективу та сім'ї.

Сформовані нами перші три запитання – розкривають ставлення досліджуваної дитини до людей та подій. Наступні питання визначають оцінку дитини щодо ставлення до неї

людей, які її оточують. Зміст відповідей досліджуваних учнів дозволяє вивчити особливості їх внутрішніх переживань та зовнішніх агресивних реакцій, які відповідають певному виду та підвидові агресії (саморегульованому виду контролюваному підвиду, саморегульованому виду змагальному підвиду, прихованому виду захисному підвиду, прихованому виду депресивному підвиду, поведінкового виду демонстративному підвиду або поведінкового виду фізичному).

Таблиця 1.18.

**Дослідження усвідомленої агресії за питальником
(ставлення дитини до оточуючих людей)**

№ з/п	Зміст питань		Розподіл орієнтовних відповідей та балів за видами та підвидами агресії					
			Саморегульований		Прихований		Поведінковий	
			Контрол.	Змагал.	Захисна	Депрес.	Демонст.	Фізична
	Питання, що розкривають ставлення дитини до навколишніх	бали	1 бал	1 бал	1 бал	1 бал	1 бал	1 бал
1	Як Ти себе почуваш коли програєш під час комп'ютерних (або інших) іграх?	Орієнтовна відповідь дитини	Нормально себе відчуваю і пробую грати знову.	Завожу, ще більше, буду грати поки не виграю.	Засмучуюсь та більше не граю.	Мене втомлюють програші, тому я не граю.	Я драгуюсь, можу виключити комп'ютер, або зайнятися чимось іншим.	Я злюсь на всіх, можу щось розбити або когось вдарити.
		бали						
2	Як Ти реагуєш на покарання батьків?	Орієнтовна відповідь дитини	Вибачаюсь, щоб їх не засмучувати.	Намагаюсь пояснити, що все зрозумів	Я за все переживаю, плачу.	Ображаюсь, ні з ким не розмовляю.	Намагаюсь доказати, що невинний, оправдовуюсь.	Протестую, б'юся, огризаясь, все ламаю.
		бали						
3	Як Ти поводиш себе з дітьми, які Тебе образили?	Орієнтовна відповідь дитини	Мирно спілкуюся, намагаюся не конфліктувати.	Пояснюю, що вони не праві.	Буду плакати, жалітися дорослим.	Не буду з ними говорити.	Я докажу, що вони не праві.	Можу вдарити, образити у відповідь.
		бали						
Загальна кількість балів за підвидами агресії								
Загальна кількість балів за видами агресії								

Питальник був апробований у загальноосвітніх та спеціальних школах, усі відповіді дітей співвіднесені із виявленими в них станами та типами моделювання поведінки. Що дозволило на початку дослідження систематизувати відповіді учнів згідно з виділеними, видами та підвидами агресії (див. табл. 1.18, 1.19).

Відповідь яка вказувала на наявність того чи того виду та підвиду агресії, оцінювалася одним балом чи 0 балів, якщо її не було. Отримані дані усвідомленої агресії заносились до підготовленого протоколу дослідження, за яким вираховувався вид та підвид агресії, а сума всіх балів вказувала на загальний рівень усвідомленої агресії дитини.

Таблиця 1.19.

**Дослідження усвідомленої агресії за питальником
(ставлення оточуючих людей до дитини)**

№ з/п	Зміст питань		Розподіл орієнтовних відповідей та балів за видами та підвидами агресії					
			Саморегульований		Прихований		Поведінковий	
	Контрол.	Змагал.	Захисна	Депрес.	Демонст.	Фізична		
	Питання, що розкривають ставлення навколишніх до дитини	бали	1 бал	1 бал	1 бал	1 бал	1 бал	1 бал
4	Як відреагують Твої батьки на твій поганий вчинок?	Орієнтовна відповідь дитини	Пояснять, що так робити не можна.	Вказують на мої помилки.	Ображають мене, сваряться.	Звинувачують мене у всьому.	Наказують, сварять, забороняють гратися та ін.	Ображають, б'ють.
		бали						
5	Як до тебе будуть ставитися діти, якщо Ти зробиш поганий вчинок?	Орієнтовна відповідь дитини	Пробачать.	Думаю, що зрозуміють мій вчинок.	Можуть образитися, й не розмовляти	Будуть намагатися скривдити.	Стануть ображати, злословити.	Поб'ють, скривдять "лайкою".
		бали						
6	Як будуть ставитися до Тебе учні, коли Ти отримаєш погану оцінку?	Орієнтовна відповідь дитини	Нормально.	Без реакції.	Будуть ображати, сміятися.	Не розмовлятимуть і будуть насміхатися	Будуть сміятися, говорити погані слова.	Буду штовхатися, кидати щось, злословити.
		бали						
Загальна кількість балів за підвидами агресії								
Загальна кількість балів за видами агресії								

Методика дослідження моделей поведінки в життєвих ситуаціях. Згідно з аналізом наукових джерел для дослідження усвідомленої агресії, у молодших школярів із нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком ми обрали невключений метод спостереження, який проводився в момент діагностики стану агресії, моделювання поведінки у свідомості, усвідомлення агресії, враховуючи стосунки досліджуваних дітей із людьми, що їх оточують.

Для проведення експерименту нами було розроблено бланк дослідження, до якого увійшли види та підвиди агресії. До складу підвидів увійшло шість доміантних рис характеру (позитивних або негативних), які упродовж певного періоду, формувалися в дітей у сім'ї та соціумі (див. табл. 1.8–1.13).

Так, саморегульований вид контрольованого підвиду агресії включав такі позитивні риси характеру, як: самоконтрольованість, урівноваженість, увічливість, критичність, довірливість; негативні – самовпевненість. Форми поведінки в дітей за цим підвидом агресії проявлялися у таких вербальних діях, як: уміння логічно обґрунтовувати свою позицію, здатність без криків та образ вислухати та аргументувати власну точку зору; в невербальних – упевненості у власній правоті, дисциплінованості, самоконтрольованості тощо.

До змагального підвиду агресії було віднесено три риси позитивного характеру: наполегливість, оптимістичність, комунікабельність і три негативного – впертість, хвастливість, розрахунковість у стосунках. Вербальні форми поведінки характеризувалися емоційним спілкуванням, захопленими розповідями про свої досягнення тощо; невербальні – розкутістю в діях, цілеспрямованістю при досягненні мети, непоступливість та впертістю в ситуаціях тощо.

У прихованому виді захисного підвиду агресії спостерігалися також різні риси характеру. До позитивних рис нами було віднесено: стриманість, сором'язливість, відчуття субординації, до негативних – лінь, образливість, заздрість. Форми поведінки цього підвиду у вербальній діяльності характеризувалися стурбованістю та невідвертістю у висловлюваннях, постійними виправдовуванням своїх вчинків, звинуваченнями всіх, окрім себе тощо; невербальній – у нерішучих діях, підозрілості тощо.

Депресивний підвид характеризувався лише негативними рисами характеру, такими, як: безпомічність, підозрілість, утомленість, зневага у власних силах, незахищеність, замкнутість. Його вербальні форми поведінки проявлялися в боязливості та невпевненості у висловлюваннях, звинуваченнях самих себе, уникненні спілкувань із людьми тощо; моделі невербальної поведінки вказували на пасивні та нерішучі дії, покірливе ставлення до покарань тощо.

У поведінковому виді демонстративного підвиду агресії позитивні риси характеру відзначалися: відкритістю в спілкуванні, впевненістю в собі; негативні – в імпульсивності, гнівливості, самозакоханості, непослідовності в діях. Форми вербальної поведінки проявлялися в емоційній розкутості та нестриманості у висловлюваннях, саркастичності, нещирості в спілкуванні, надмірно упевненості у своїй правоті, опозиційності тощо; моделі невербальної поведінки вказували на невиховані, безконтрольні дії, вимогливість до оточуючих людей, підставляння інших, підлабузництво до авторитетних осіб тощо.

Фізичний підвид агресії поведінкового виду налічував тільки негативні риси, такі, як: незадоволеність іншими, некерованість, байдужість, зверхне ставлення до інших, надмірна впевненість, некритичність до себе. Форми поведінки вербального характеру вказували на напружене, емоційно-імпульсивне спілкування, хамливі висловлювання щодо інших, словесне знування, докори та приниження співрозмовників тощо; моделі невербальної поведінки розкривали безконтрольні та рефлекторні дії в напружених ситуаціях, провокаційні дії, що спричиняють конфлікт у вирішенні непорозуміння, використання фізичної сили тощо.

Кожна з зазначених нами доміантних рис характеру оцінювалась одним балом, її відсутність – 0 балів. Отримані дані фіксувалися в спеціально складеному протоколі

досліджень (див. табл. 1.20). За загальною сумою балів у дітей визначалися види та підвиди усвідомленої агресії, які проявлялись у момент спостереження.

Таблиця 1.20.

**Дослідження моделей поведінки під час життєвих ситуацій
за методом не включеного спостереження**

Види агресії	Саморегульований				Прихований				Поведінковий			
Підвиди агресії	контрольов.	бали	змагальна	бали	захисна	бали	депресивна	бали	демонстрат.	бали	фізична	бали
Емоційний стан	самовпевнен.		зацікавлен.		підозрілив.		замкненість		крикливість		хамлив.	
	урівноваж.		витривал.		злопам'ят.		втомленість		імпульсив.		байдуж.	
	критичність		розрахунков.		непевнен.		страх під час спілкування		саркастичн.		гнівлив.	
	ввічливість		упевненість		оправдов.		сором'язл.		самозакох.		неврівн.	
	спокій		комунікаб.		впертість		пасивність		опозитив.		конфлікт	
	самоконтроль		активність		не зацікав.		скритість		балакучість		некеров.	
Заг.к-сть балів за підвидами агресії												
Заг.к-сть балів за видами агресії												

Література

- Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.

Питання для самоконтролю.

- Проаналізуйте науково-методичні підходи щодо створення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики
- Охарактеризуйте специфіку проведення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики (кількісний та якісний аналіз).

Тема 6. Корекція проявів агресії та негативної поведінки у молодших школярів

План:

- Науково-теоретичне обґрунтування навчально-превентивної роботи.
- Організація індивідуальної роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.
- Етапи соціально-групової роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.
- Психолого-педагогічні умови запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку.

Наочність: схеми, корекційний матеріал, таблиці.

Анотація: зміст лекції з теми навчальної дисципліни знайомить студентів з науково-методичними підходами учених, що вивчали агресію у дітей та дорослих; вчить проводити психокорекційні заняття, що попереджують та запобігають агресивним проявам у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення.

Перелік проблемних питань:

1. Організація індивідуальної роботи щодо запобігання агресії у дітей.
3. Організація соціально-групової роботи щодо запобігання агресії у дітей.
4. Психолого-педагогічні умови запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку.

Перелік питань для самостійного опрацювання:

1. Проаналізуйте науково-методичні джерела, що направлені на корекцію агресії у дітей.
2. Опишіть методи та прийоми індивідуальної роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.
3. Розкрийте етапи соціально-групової роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.
4. Охарактеризуйте психолого-педагогічні умови запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку.

Форма звіту: співбесіда, робота з корекційним матеріалом.

1. Науково-теоретичне обґрунтування навчально-превентивної роботи

Аналіз науково-методичних джерел дозволив побачити сучасні та класичні течії біхевіорального, психодинамічного, когнітивного, гуманістичного та психологічного напрямків корекційної роботи. Нами були визначені основні методи та прийоми які були спрямовані на запобігання агресії як у дітей, так і в дорослих.

Кожен з існуючих напрямків пропонував своє бачення корекційної роботи, притримуючись при цьому, власних історично сформованих поглядів на природу виникнення агресії. Тому, запропоновані навчально-превентивні рішення, крайнє відрізнялися один від одного, специфічною метою досягнення результату.

У нашій роботі, за класичними психологічними напрямками, умовно розподілені й сучасні підходи навчально-превентивної роботи з агресивними дітьми. Їх належність то того чи іншого вчення було нашим суб'єктивним баченням, яке формувалося на основі аналізу вивчених літературних джерел. Кожен з науковців нашого століття у своїй терапевтичній роботі, окрім власних модернізованих пропозицій, використовував та пов'язував між собою різні прийоми та методи відомих психологічних концепцій, які іноді складали основу їх корекційних занять.

У закордонній практичній психотерапії накопичений досвід попередження дитячої агресії багато в чому залежав від теоретичних поглядів на природу цього феномену. Так, найбільш вагомими напрацюваннями з питань корекції агресії були досягнуті в межах поведінкового підходу у біхевіористичному напрямку. Його класичні (У. Белл, В. Бехтерев, Дж. Вольд, А. Лазурус, І. Павлов, І. Сеченов, Б. Скінер, Е. Торндайк, Дж. Уотсон, С. Халла та інші) й сучасні (Р. Портман та інші) представники включали до терапевтичної роботи "нові умови", які допомагали особистості позбутися старих нав'язливих відчуттів, а також надавали психокорекційним прийомом позитивного або негативного забарвлення.

Визначена позиція засновниками течії була обрана не випадково, їх теорія ґрунтувалася на основі результатів експериментальних досліджень над тваринами, дані яких підтверджували, що існують певні закономірності подібності людської поведінки представників з тваринного світу.

Таке порівняння заперечувалося представниками інших психологічних концепцій. Так, наприклад науковці психодинамічного підходу у класичному психоаналізі (З. Фройд) аналітичній (К. Юнг), динамічній (К. Хорні, М. Маллера, П. Нолбауера, Я. Морено, Г. Саллівен), індивідуальній (А. Адлер) та сучасній (С. Аврамченко, Е. Белинская, І. Вачков, Т. Зинкевич-Евстїгнєєва, І. Євтушенко, З. Кісарук, О. Літківська, В. Оклєндєр, Я. Омєльчєнко, Д. Соколов та інші) психотерапіях зазначали, що агресія особистості, це –

наслідки її внутрішнього конфлікту. Тому їх основним завданням було навчити дитину аналізувати свої неусвідомлені спонукання, потреби та почуття, забезпечуючи розуміння подальших причин емоціональної дисгармонійності. Цей напрямок вивчення у своїй ідеології був категоричним, тому відкидаючи ідеї представників інших поглядів, науковці не могли розглянути проблему агресії особистості всесторонньо, тобто за межами неусвідомлених глибинних комплексів та потягів.

Натомість, засновники когнітивного вчення (А. Бек) у реальній (У. Глассер), раціонально-емотивній (А. Елліс) терапіях і трансактному аналізі (Е. Берн) агресивну поведінку невід'ємно пов'язували з почуттями тривожності. Тому в корекційній роботі своїм клієнтам пропонували методи та прийоми, які впливали на їх пізнавальну сферу. Основне завдання їхньої терапії – це навчити особистість звільнитися від старих стереотипів мислення, по-іншому бачити свої переживання та навколишній світ, уміти ставити перед собою цілі й правильно складати плани для їх досягнення. Такий комплексний підхід є цілком прийнятним та оправданим щодо мети і прийомів реалізації. Проте на наш погляд, перемогти проблему знаннями замало, її треба усвідомити, на що і вказують новітні розробки сучасних прихильників когнітивних поглядів (О. Атемасова, А. Долгова, О. Лютова, Г. Моніна, О. Романов та інші).

Цю позицію підтримували й представники соціального вчення (А. Бандура, А. Лазурис, Т. Непланс та інші), які розглядали агресію як набуту форму поведінки. Тому їх терапія в основному ґрунтувалася на "когнітивно-орієнтувальних техніках" і була спрямована на модифікацію поведінки дитини – поступове зменшення, угасання, гальмування агресивних проявів з одночасним формуванням нової соціально спрямованої поведінки.

Інше бачення щодо корекції агресії особистості пропонують науковці гуманістичних теорій у екзистенціальному напрямку (М. Бубер, Д. Буженталь, Ю. Джендлін, Є. Гендлін, Е. Гуссерл, С. К'еркегор, А. Камю, Г. Марсель, Ж. Сартр, В. Франк, М. Хайдеггер, К. Ясперс та ін.), гуманістичному психоаналізі (Е. Фром), клієнт-центрованому підході (К. Роджерс), логотерапевтичному напрямку (В. Франкл), гештальт психотерапії (М. Вертгеймер, В. Келлер, К. Коффки, К. Левін, Ф. Перле та ін.) та сучасному погляді (І. Вачков, Л. Мітіна, А. Прихожан та ін.). Їх терапія переважно спрямована на самостійне подолання людиною власних проблем, а сама допомога полягає у розкритті індивідуальних якостей особистості, смислу їх життя, відповідальності перед близькими та іншими людьми. Такий диференційно-цілісний підхід допомагає клієнтові самостійно оцінити власну значимість у соціальному середовищі, здійснити реалізацію свого потенціалу, сформувати навички конструктивної поведінки та оволодіти певними знаннями, які спрямовані на подолання психологічних блоків, що заважають йому розвиватися. Цей напрямок є більш сталим і сприйнятним у західній психології. Він включає до своєї системи розробки різних підходів, тому характеризується більш адаптованим серед інших теорій.

В основу навчально-превентивної методики на всіх етапах роботи були включені ситуації з модифікованої "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики, використані музичні твори, картини сучасних та класичних художників, мультфільми, казки, малюнки, притчі, рухові ігри (див. рис. 6.1).

Навчально-превентивні заняття складаються з трьох частини: вступної, основної та завершальної. Зокрема, вступна частина занять є типовою на всіх етапах навчально-превентивної роботи. В індивідуальному, соціально-груповому та сімейному підходах використовували гру "Привітання". Ця вправа зменшує емоційну напругу як у дітей, так і в дорослих, налаштовує їх на сумісну співпрацю з експериментатором, формує спостережливість до інших людей, розвиває емпатію, толерантність, відчуття поваги до інших.

Основна частина занять, залежно від теми, мети й навчально-превентивних методів змінюється. Цей вид впливу дозволяє молодшим школярам та членам їх родини отримувати новий досвід під час спілкування, розглядати нешаблонні зразки поведінки, усвідомлювати відповідальність за власну діяльність.

Завершальна частина на всіх етапах та підходах формувального експерименту передбачала виконання пантомімічного етюд "Посмішка на прощання". Така форма роботи дозволяє розвивати в молодших школярів почуття вдячності, толерантності до тих людей, з якими вони співпрацюють.

Рис. 6.1. Навчально-превентивна система запобігання агресії у молодших школярів з ПМР

2. Організація індивідуальної роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку

У сучасній практичній психології науковці (О. Атемасова, А. Долгова, О. Лютова, Г. Моніна, Л. Мітіна, Я. Морено, В. Оклендер, Р. Портман, О. Романов, Т. Смірнова та інші) значну увагу приділяють корекції агресивної поведінки у дітей дошкільного, молодшого шкільного, підліткового віку. Пропонують у навчально-виховній роботі різноманітні методи та прийоми, які направлені на зниження рівня агресії у дітей. Яка заважає їм у взаємостосунках між однолітками, дорослими та батьками. Тому правильно підібрана корекційна робота здатна навчити дітей знаходити правильні виходи із конфліктних ситуацій, які б не суперечили суспільним нормам поведінки.

Для здійснення превентивного навчання щодо зниження рівня депресивної та фізичної агресії у молодших школярів з порушеннями мовлення, було використано низьку методів таких як інсценування (Л. Мітіна, Я. Морено, В. Оклендер та ін.), гра, бесіда, пантомімічний етюд, рухлива гра, а також методи самопізнання та самовиховання (О. Атемасова, А. Долгова, О. Лютова, Г. Моніна, В. Оклендер, Р. Портман, О. Романов, Т. Смірнова, М. Шермет та ін.), малювання (Є. Бурно, З. Ленів, М. Маллера, В. Оклендер та ін.), слухання музичних творів (Р. Бензенон, Г. Грюс, З. Мюллер, І. Медераке К. Швабе та ін.), метод аналізу (з використанням, притч, казок та мультфільмів) (Т. Зінкевич-Євстигнеєва, І. Євтушенко, А. Капска, Т. Мирончик, І. Вачков та ін.), метод творчої розповіді (А. Арушанова, М. Гусарова, М. Сафонова та ін.). Ураховуючи названі методи, було підібрано комплекс вправ та завдань, які вибірково та послідовно використовувалися на кожному з етапів проведення розвивального

навчання. Були також використані навчально-виховні **прийоми**, які включали процес ігрової діяльності, малювання, слухання музики, перегляд мультфільмів, картин відомих художників, програвання пантомімних сцен, рольових ігор тощо.

У своїх роботах науковці, педагоги та практичні психологи (О. Атемасова, А. Долгова, О. Лютова, Г. Моніна, В. Оклендер, Т. Смірнова та ін.) наголошували, що для корегування емоційно-вольового стану агресивних дітей індивідуальний підхід "вчитель-дитина" дає найбільш результативні показники. Враховуючи особливості молодших школярів з порушеним мовленнєвим розвитком, які при діагностиці мали найвищі показники прихованого та поведінкового виду агресії за модернізованою "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою, було розроблено навчально-превентивні заняття, які направлені на формування у дитини вміння самостійно відчувати, розпізнавати, характеризувати та врегульовувати різні за проявами емоції.

Корекційна навчально-превентивна робота включає **п'ять етапів**. На першому – відбувалося знайомство учнів із емоціями; формування уявлення про ролі, які діти можуть використовувати в різних життєвих ситуаціях. На другому етапі вчили аналізувати проблемні (позитивні та негативні) життєві ситуації, учасниками яких були самі діти. На третьому – формували в школярів уміння розпізнавати емоційні прояви в інших людей, казкових персонажів тощо. На четвертому – розвивали почуття співпереживання, емпатії, турботливості до інших. На п'ятому – завершальному етапі в дітей закріплювали навички адекватного реагування під час конфліктних ситуацій.

Зокрема, **на першому етапі** було використано метод аналізу життєвих ситуацій на індивідуальних заняттях. У групі з дітьми використовували метод гри, а з сім'єю – інсценування.

Мета цього етапу – формування в молодшого школяра з вадами мовлення уявлень про ролі, які можна обігравати в різних життєвих ситуаціях; розвиток уміння аналізувати ті чи ті конфліктні позиції; приймати різні рішення (традиційного і нетрадиційного характеру) з урахуванням індивідуального сприйняття як у дитини, так і в дорослого (гумор, співчутливість, стійка позиція).

Основною особливістю індивідуальних занять на першому етапі було те, що сформований навчально-превентивний матеріал складався з дев'яти сюжетних некольорових картинок, які послідовно розглядали молодші школярі. На картинках були позначені лише контури головних персонажів. Завданням дитини було уявити конкретну ситуацію й проаналізувати кожну окрему модель поведінки. Якщо в процесі роботи виникали труднощі, то дитині допомагали відповідними навідними запитаннями, які стосувалися опису змісту картинки; розкриття емоційного стану персонажів; визначення характеру позитивності або негативності в поведінці малюнкового героя.

На другому етапі індивідуальне навчання було спрямоване на складання творчих розповідей за сюжетними картинками "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики. На групових та сімейних заняттях використовувалися методи аналізу життєвих ситуацій, казок, притч, мультфільмів.

Основною метою на етапі проведення навчально-превентивної роботи було сформувати в молодших школярів з вадами мовлення почуття відповідальності за власні вчинки; вміння аналізувати життєві ситуації; бачити нові виходи з конфлікту; робити висновки з попередніх помилок.

Отож, на індивідуальних заняттях учневі пропонували створити нову модель поведінки головних персонажів. Для цього йому озвучували конфліктну ситуацію з "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики, показували некольорові малюнки з різними моделями поведінки конкретного героя. Завданням дитини було самостійно обрати ті сюжетні картинки, які здатні вирішити непорозуміння в сім'ї або в колективі. Кожну створену модель поведінки необхідно було обґрунтувати та скласти до неї розповідь. Якщо в дитини виникали труднощі під час виконання завдання, то їй, звісно, надавалися допомагали: експериментатор озвучував закінчення розповіді, а дитина підбирала малюнки; або ж учневі

показували малюнки, які вказували вихід із конфліктної ситуації і за якими необхідно скласти розповідь.

На третьому етапі роботи під час індивідуального, соціально-групового та сімейного навчання було включено метод малювання.

Метою цього етапу було навчити молодшого школяра відчувати гаму кольорів відповідно до визначеного завдання; трансформувати свої емоції на аркуші паперу; розвивати процеси творчої уяви; навчитися співпрацювати з близькими людьми, поважаючи їх думки та вибір (див. табл. 3.3).

На індивідуальних заняттях учням молодших класів пропонували розмальовувати контурні сюжетні картинки з модифікованої "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики, які вона обирала для складання своєї розповіді. Якщо в дітей виникали труднощі щодо вибору кольору, то їм допомагали, і звісно, пропонували подивитися на кольори, що існують у природі (картинки з явищами природи).

На четвертому етапі навчально-превентивної роботи передбачалося використання слухання музичних творів і цілеспрямований вибір музики з використанням трьох, зазначених нами підходів. Метою нашої роботи було сформувати в молодших школярів поняття про музичний настрій; стимулювати в них розвиток різних почуттів, які викликають музичні твори; навчити аналізувати та співставляти емоційні стани людей з явищами природи та класичними музичними творами; сформувати уявлення про емоційний світ музики; навчити співпереживати, проявляти любов і турботу стосовно інших людей, розвивати почуття емпатії; уявляти наслідки від негативних дій та емоцій.

На індивідуальних та соціально-групових заняттях молодшим школярам пропонували прослухати такі звуки природи, як "Дощ", "Бурхливе море", "Спокійне море", "Болото", "Струмок", "Вітер", "Ліс, птахи", "Вогонь", "Поле, галявини", підібрати до них картини відомих класичних і сучасних художників. Після відповідного підбору проводилася бесіда з дітьми, під час якої характеризували звуки природи й проводили аналогію з емоційними станами людей.

П'ятий етап роботи – підсумковий. Його мета – закріплення в молодших школярів з вадами мовлення навичок адекватного реагування в конфліктних ситуаціях; умінь позбутися емоційного напруження між однолітками й дорослими за допомогою прийняття ними нестандартних рішень; співвіднесення емоційних станів з музичними творами й кольорами; розкриття вмінь контролювати власні емоційні прояви, розпізнавати їх як у себе, так і в інших людей.

На індивідуальному занятті за "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою дітям з вадами мовлення пропонували самостійно вирішити конфліктні ситуації малюнкових героїв у сім'ї та в колективі. Учень мав проаналізувати серію сюжетних картинок, виконати опис їх змісту, розкрити емоційний стан персонажів та визначити позитивність або негативність їх вчинків.

У наступному завданні дитина мала обирати з серії сюжетних картинок лише ті, що вирішували непорозуміння; долі розмалювати їх, підібрати фрагменти музики та скласти розповідь за новоствореною моделлю поведінки. Такий підбір вправ допомагав учневі здобути навички адекватного реагування під час емоційно напружених ситуацій, навчити приймати нестандартні рішення для виходу з конфлікту.

Отже, для попередження агресії в молодших школярів з порушеним мовленнєвим розвитком нами була сформована навчально-превентивна система, яка допомогла на індивідуальному, соціально-груповому та сімейному підходах сформувати в дітей і дорослих уміння розуміти власні емоції та почуття інших людей; під час критичних ситуацій створювати нові моделі поведінки, які б не суперечили загальним нормам поведінки в суспільстві.

3. Етапи соціально-групової роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку

Великий вплив на формування дитячого світогляду, мають дві важливі структури соціального середовища: сім'я та колектив. У своїх дослідженнях учені відзначили (В. Ананьєва, Л. Божович, А. Долгова, С. Завражец, В. Нерета, О. Романов, І. Фурманов та ін.), що продемонстрована членами родини або групою однолітків негативна модель поведінки для дитини-спостерігача є основним прикладом для наслідування.

Науковці (О. Атемасова, І. Бех, А. Долгова, Л. Гумовська, Л. Мітіна, В. Нерета, В. Оклендер, Р. Портман та ін.), котрі використовували в практичній діяльності соціально-груповий підхід щодо корекції поведінки, зазначали, цей підхід, допомагав дітям зняти емоційне напруження у колективі однолітків, дозволяв краще пізнати інтереси один одного. Аналіз праць, вищезазначених учених, дозволив нам сформувати блок навчально-превентивних занять який було спрямовано на корегування стосунків між молодшими школярами, формування в них почуттів емпатії, гуманності, співчуття, толерантності та уважності один до одного.

Мета наукового дослідження. Визначити основні етапи корекційної роботи, що направлені на запобігання агресивної поведінки у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.

На першому – аналітичному етапі навчально-превентивної роботи використано метод аналізу емоціональних проявів при використанні ігрового методу. Мета цього етапу – формування в молодшого школяра з вадами мовлення уявлень про ролі, які можна обігрувати в різних життєвих ситуаціях; розвиток уміння аналізувати ті чи ті конфліктні позиції; приймати різні рішення (традиційного і нетрадиційного характеру) з урахуванням індивідуального сприйняття дитини (гумор, співчутливість, стійка позиція).

Соціально-групове превентивне навчання включало ряд ігор, які дозволяли дітям у безпечному середовищі отримати новий досвід спілкування й нешаблонні зразки поведінки, з'єднатися зі своїм колективом і більше дізнатися інформації про життя своїх однокласників.

На другому – варіативному етапі з учнями проводили методи аналізу життєвих ситуацій, казок, притч, мультфільмів. Основною метою на даному етапі було сформувати в молодших школярів з вадами мовлення почуття відповідальності за власні вчинки; вміння аналізувати життєві ситуації; бачити нові виходи з конфлікту; робити висновки з попередніх помилок. Завдання учня полягало у розумінні смислу прочитаної історії, моральності поведінки головних героїв, вмінні проводити чітку аналогію між вчинками персонажів та ситуаціями що відбуваються у повсякденному житті людей.

На третьому – реагуювальному етапі включено метод малювання. Метою цього етапу було навчити молодшого школяра відчувати гаму кольорів відповідно до визначеного завдання; трансформувати свої емоції на аркуші паперу; розвивати процеси творчої уяви; навчитися співпрацювати з близькими людьми, поважаючи їх думки та вибір. На заняттях з дітьми вивчали емоції, які переживають люди за різних обставин. Учнів знайомили з художніми творами відомих класичних авторів, пропонували визначити емоційні стани головних персонажів; демонстрували анімаційний фільм із динамічним розвитком нашого суспільства, від зародження планети до сучасних днів; читали притчу, за якою людина є власником своєї долі.

На четвертому – чуттєво-сприймальному етапі навчально-превентивної роботи передбачалося слухання музичних творів і цілеспрямований вибір музики з використанням трьох, зазначених нами підходів. Метою нашої роботи було сформувати в молодших школярів поняття про музичний настрій; стимулювати в них розвиток різних почуттів, які викликають музичні твори; навчити аналізувати та співставляти емоційні стани людей з явищами природи та класичними музичними творами; сформувати уявлення про емоційний світ музики; навчити співпереживати, проявляти любов і турботу стосовно інших людей, розвивати почуття емпатії; уявляти наслідки від негативних дій та емоцій.

На даному етапі учням пропонують подивитися відеогалерею, що зібрана з картин відомих класичних та сучасних художників. Представлена відеогалерея сформована за емоційними почуттями героїв, що розкривали "Гнів", "Страх", "Страждання", "Печаль", "Спокій", "Любов", "Радість". Кожен відеосюжет супроводжується мелодією, яка характеризує емоційний настрій персонажів на картинах. Переглядаючи відеогалерею, діти самостійно здійснюють зв'язок між сюжетами картин, музикою й відповідним емоційним настроєм. Кожен переглянутий відеосюжет обговорюється за спеціально продуманими запитаннями.

П'ятий саморегуляційно-синтезований етап роботи – підсумковий. Його мета – закріплення в молодших школярів з вадами мовлення навичок адекватного реагування в конфліктних ситуаціях; умінь позбутися емоційного напруження між однолітками й дорослими за допомогою прийняття ними нестандартних рішень; співвіднесення емоційних станів з музичними творами й кольорами; розкриття вмінь контролювати власні емоційні прояви, розпізнавати їх як у себе, так і в інших людей. Дітям демонстрували низку ситуативних картинок з "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики, які розкривали сімейні взаємовідносини "Дитина-Батьки". Учні аналізували ситуацію, визначали причину конфлікту, моделювали новий тип поведінки й складали до нього власну розповідь.

Зазначений вид корекційної роботи допомагав молодшим школярам побачити нові виходи зі складних життєвих ситуацій); зробити висновки з попередніх помилок (як власних, так і чужих; сформулювати почуття відповідальності за свої вчинки; навчитися турботливо, з повагою ставитися до своїх батьків, аналізувати та розуміти їх поведінку.

Висновок. Отже, для попередження агресії в молодших школярів з порушеним мовленнєвим розвитком нами була сформована навчально-превентивна система, яка допомогла у соціально-груповому підході сформулювати в дітей уміння розуміти власні емоції та почуття інших людей; під час критичних ситуацій створювати нові моделі поведінки, які б не суперечили загальним нормам поведінки в суспільстві.

4. Психолого-педагогічні умови запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку

У результаті підсумкового аналізу матеріалів дослідження сформована модель регуляції стану агресії у особистості (див. рис. 6.2). Визначено, що агресія як стан регулюється завдяки усвідомленню своїх внутрішніх переживань, поведінки та інших. Чим складніший стан агресії, тим важче його усвідомлювати. Дитина не завжди може самостійно подолати такі стани, тому їй необхідне спільне навчання, допомога дорослих.

На основі аналізу науково-методичних джерел сформовано навчально-превентивні заходи, які допомагали створити психолого-педагогічні умови щодо запобігання агресії в молодших школярів з порушеним мовленнєвим розвитком:

- урахування в процесі навчально-превентивної роботи індивідуальних та спільних для всіх дітей з ПМР особливостей прояву агресії;
- попередження індивідуальних проявів агресії за умови проведення навчально-превентивної роботи індивідуально;
- закріплення нових моделей поведінки за умови проведення спеціальної системи занять з групою учнів класу та з членами сім'ї;
- поетапність проведення навчально-превентивної роботи, що передбачає аналіз змісту життєвих ситуацій, моделювання критичних ситуацій, співвіднесення емоцій із музикою та самостійне моделювання, вирішення конфліктних ситуацій;
- послідовне застосування диференційованих груп методів;
- забезпечення дітей правом самостійного вибору кольору, музики, форми вирішення конфлікту в ситуаціях тощо;
- формування варіативності форм моделей поведінки, що формує в учнів з ПМР здатність переключатися зі старих, неефективних моделей поведінки на нові більш продуктивні.

Рис.6.2. Модель регуляції стану агресії в особистості

Так, попередження індивідуальних проявів поведінкових та прихованих підвидів агресії можливе за умови проведення навчально-превентивної роботи індивідуально з використанням комплексу вправ та завдань, що дозволять дітям навчитися самостійно відчувати, розпізнавати, характеризувати та регулювати різні за проявами емоції; усвідомлено підходити до вибору у життєвих ситуаціях форм поведінки, надавати перевагу тим, які не суперечать загальноприйнятим у суспільстві поведінковим нормам.

Ефективне закріплення нових моделей поведінки у свідомості дітей з ПМР можливе за умови проведення спеціальної системи занять з групою учнів класу. У такій формі організована навчально-превентивна робота сприятиме усвідомленню агресії загалом, розвиватиме в учнів почуття емпатії, гуманності, співчуття, толерантності та поваги один до одного. Забезпечить формування гармонійних взаємостосунків між однолітками.

Вагомою умовою, що забезпечує запобігання агресії в молодших школярів з ПМР, є нормалізація стосунків дітей із батьками. З цією метою було проведено комплекс занять з участю дітей та членів сім'ї. Превентивне навчання забезпечувало взаєморозуміння між батьками та їх дітьми, формувало вміння членів родини співпрацювати один з одним, поважати думку інших, приймати нестандартні рішення у критичних ситуаціях. Діти вчилися цінувати досвід дорослих, шанувати родинні традиції, а батьки вчилися розуміти своїх дітей та більше часу приділяти їх розвиткові.

Запобігання агресії в молодших школярів з ПМР буде ефективним за умови урахування як індивідуальних так і спільних особливостей прояву агресії. З огляду на це, для попередження у дітей агресії, навчально-превентивна методика повинна включати як індивідуальну, так і фронтальні форми роботи.

Формування достатньо глибокого усвідомлення агресії є можливим за умови організації та проведення навчально-превентивної роботи поетапно. Формувальний експеримент включав п'ять етапів роботи. Учні з ПМР послідовно вчилися розуміти агресивні стани, усвідомлювати наслідки від їх дії. На першому етапі ми навчали дітей аналізувати життєві ситуації. На другому – моделювати нові виходи з критичних ситуацій. На третьому – співвідносити емоції людей у різних життєвих ситуаціях із гамою кольорів; На четвертому – розуміти взаємозв'язок музичних творів із емоціями в нашому житті. На

п'ятому – робити самостійний вибір моделей поведінки для вирішення конфліктних ситуацій;

Навчально-превентивна робота сприятиме запобіганню агресії за умови правильного й послідовного застосування диференційованих груп методів. З метою формування в учнів з ПМР уявлення про ролі, які обіграють люди в різних життєвих ситуаціях, використовували гру, бесіду, пантомімічні етюди, інсценування. З метою формування в учнів з ПМР бачення нових виходів з конфліктних ситуацій, було застосовано методи аналізу життєвих ситуацій, складання розповіді за малюнком, гри, бесіди; малювання застосовувалось з метою навчання учнів баченню гаму кольорів, трансформуванню своїх емоцій на аркуш паперу; слухання музичних творів – для формування в молодших школярів поняття про музичний настрій, стимулювання у них різних почуттів.

Формування варіативності форм моделей поведінки складає одну з умов, що формує в учнів з ПМР здатність переключатись зі старих неефективних моделей поведінки на нові більш продуктивні, а також орієнтували їх на вибір тих форм поведінки, які не суперечать загальноприйнятим в суспільстві поведінковим нормам.

Важливою умовою для попередження агресії в молодших школярів з ПМР є забезпечення дітей правом на самостійний вибір. Така педагогічна умова реалізувалася упродовж виконання учнями завдань, що вимагали самостійного вирішення складних ситуацій. Дитина мала можливість проаналізувати конфлікт, оцінити емоційність учасників групи, знайти моделі поведінки, які здатні вирішити непорозуміння, допустити помилку і виправити її. Цей підхід допомагав учням з ПМР не боятися приймати рішення під час складних ситуацій, брати відповідальність на себе за свої вчинки й усвідомлювати наслідки від агресивних дій.

Література

1. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.
2. Агресивна дитина: як їй допомогти / упоряд. О. А. Атемасова. – Х. : Ранок, 2010. – 176 с.
3. Долгова А. Г. Агрессия у детей младшего школьного возраста. Диагностика и коррекция / А. Г. Долгова. – М. : Генезис, 2009. – 216 с.
4. Нерета В. С. Агресивна дитина / В. С. Нерета. – Х.: Основа, 2015.–188 с.
5. Романов А. А. Игротерапия: как преодолеть агрессивность у детей : диагностические и коррекционные методики / А. А. Романов. – М. : Школьная Пресса, 2003. – 48 с.
6. Фурманов И. А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / И. А. Фурманов. – Минск : Ильин В. П., 1996. – 199 с.

Питання для самоконтролю.

1. Проаналізуйте науково-методичні джерела, що направлені на корекцію агресії у дітей.
2. Опишіть методи та прийоми індивідуальної роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.
3. Розкрийте етапи соціально-групової роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.
4. Охарактеризуйте психолого-педагогічні умови запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку.

2.3. ЗМІСТ ПРАКТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

(практичні заняття) з курсу:

"Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку"

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Тема 1. **Теоретичний аналіз сучасного стану досліджень агресії у дітей**

Мета: узагальнити знання студентів про виникнення понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка"; опанувати знаннями про причини виникнення агресії як стану та агресивної поведінки у дітей та дорослих: біологічні (нейропсихологічні та генетичні) та соціальні (соціально-побутові, ситуативні і психологічні).

Для допуску до занять студенти повинні

знати:

1. Історичний підхід розвитку понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка".
2. Причини виникнення агресії.

вміти:

1. Аналізувати науково-теоретичну літературу з проблеми вивчення.
2. Характеризувати причини прояву агресії у дітей та дорослих

мати навички:

Орієнтування у причинах виникнення агресії у дітей молодшого шкільного віку.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Розкрийте позицію виникнення агресії психоаналітиків З. Фрейда, Е. Фромма та О. Кернберга.
2. Яку точку зору підтримували представники еволюційного підходу, щодо походження агресії.
3. Яку позицію у науковому протистоянні щодо виникнення агресії у людей підтримували представники когнітивного напрямку.
4. Поясніть позицію біхевіористів (А. Бандури, Р. Кратчфілда, Н. Левітона та ін.) в теорії соціального вчення про "агресивну поведінку" та "агресію".
5. Поясніть різницю між поняттями "агресивний стан", "агресивність", "агресивна поведінка" й "агресія", опишіть симптоматику агресії (негативну й позитивну) та її прояви.
6. Виділіть основні причини виникнення агресії у дітей.
7. Опишіть теорії, які розкривали причини виникнення агресії в особистості.
8. Розкрийте сутність біологічних причин виникнення агресії.
9. Охарактеризуйте соціальні причини виникнення агресії.
10. Визначте, як впливає колектив та сім'я на прояви агресивної поведінки та агресивного стану у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Методичні рекомендації з підготовки до практичних занять:

На закріплення теми проводиться опитування, захист самостійної роботи;

Обладнання: завдання для опитування.

Місце проведення: аудиторне заняття.

Завдання для самостійної роботи:

1. Науково-теоретичне обґрунтування понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка".
2. Основні соціально-біологічні умови що спонукають особистість до проявів агресії.

Форма звіту: співбесіда.

Література

1. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.

2. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості : навч. посібник / Т. С. Кириленко. – К. : Либідь, 2007. – 256 с.
3. Лафренье П. Эмоциональное развитие детей и подростков / П. Лафренье. – СПб. : пройм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 256 с.
4. Психология человеческой агрессивности : хрестоматия / сост. К. В. Сельченко. – Минск : Харвест, 2005. – 656с.
5. Румянцева Т. Г. Агрессия: проблемы и поиски в западной философии и науке / Т. Г. Румянцева. – Минск : Университетское, 2001.– 150 с.
6. Фрейд З. "Ребенка бьют": к вопросу о происхождении сексуальных извращений [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.litmir.net/br/?b=75642>.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Тема 2. Особливості дослідження агресії у дітей та дорослих

Мета сформулювати знання студентів про методи дослідження агресії як стану за допомогою проєктивних малюнкових методик, як агресивної поведінки – за методом моделювання, спостереження та бесіди.

Для допуску до занять студенти повинні

знати:

1. Методи спостереження.
2. Методи тестування.
3. Проєктивні методи дослідження агресії.

вміти:

1. Аналізувати методи дослідження агресії для дітей та дорослих
2. Характеризувати види та підвиди агресії.

мати навички:

Орієнтування у методах діагностики агресії у дітей молодшого шкільного віку.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Розкрийте напрямки діагностичного вивчення агресії за методом спостереження.
2. Опишіть специфіку дослідження агресії за методом тестування.
3. Які проєктивні методики використовують для дослідження агресії?
4. Який тип методик використовують для діагностики усвідомленої агресії?
5. Який тип методик використовують для діагностики неусвідомленої агресії?
6. Визначте недоліки методик, що вивчають усвідомлену агресію у дітей.
7. Проаналізуйте типи труднощів при використанні методик на дослідження неусвідомленої агресії у дітей.
8. Охарактеризуйте саморегульований вид агресії та його підвиди.
9. Розкрийте специфіку проявів змагального підвиду агресії.
10. Надайте симптоматику контрольованого підвиду агресії.
11. Опишіть прихований вид агресії та його підвиди.
12. Розкрийте специфіку проявів захисного підвиду агресії.
13. Охарактеризуйте симптоматику депресивного підвиду агресії.
14. Визначте поведінковий вид агресії та його підвиди.
15. Проаналізуйте симптоматику демонстративного підвиду агресії.
16. Охарактеризуйте симптоматику та прояви фізичного підвиду агресії.
17. Який тип методик можна використати для дослідження основних аспектів особистості дитини "Я-Особистість", "Я у сім'ї", "Я у соціумі"?

Методичні рекомендації з підготовки до практичних занять:

На закріплення теми проводиться опитування, захист самостійної роботи;

Обладнання: завдання для опитування.

Місце проведення: аудиторне заняття.

Завдання для самостійної роботи:

1. Діагностика дитячої агресії за методом спостереження.
2. Діагностика дитячої агресії за методом тестування.
3. Діагностика дитячої агресії за проективним методом дослідження.
4. Аналізування видів та підвидів агресії.

Форма звіту: співбесіда.

Література

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / упоряд. О. А. Атемасова. – Х. : Ранок, 2010. – 176 с.
2. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.
3. Долгова А. Г. Агрессия у детей младшего школьного возраста. Диагностика и коррекция / А. Г. Долгова. – М. : Генезис, 2009. – 216 с.
4. Ленів З. Діагностика усного мовлення старших дошкільників засобами арт-терапії : навч.-метод. посібник / З. Ленів. – К. : Спадщина, 2011. – 64 с.
5. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие. – Самара : БАХРА-М, 2001. – 672 с.
6. Семаго Н. Я. Проблемные дети: основы диагностической и коррекционной работы психолога / Н. Я. Семаго, М. М. Семаго. – М. : АРКТИ, 2000. – 208 с.
7. Семенович А. В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / А. В. Семенович. – М. : Академия, 2002. – 232 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3

Тема 3. Основні напрямки класичної та сучасної корекції агресивної поведінки у дітей

Мета: узагальнити знання студентів про теорії класичної та сучасної психотерапії (біхевіоральні, психодинамічні, когнітивні, гуманістичні теорії), що вивчали поведінково-емоційні розлади особистості.

Для допуску до занять студенти повинні

знати:

1. Погляди класичної та сучасної психотерапії на поведінково-емоційні розлади особистості.
2. Психотерапію біхевіорального напрямку.
3. Психотерапію психодинамічного напрямку.
4. Психотерапію когнітивного напрямку.
5. Психотерапію гуманістичного напрямку.

вміти:

1. Аналізувати науково-теоретичну літературу з проблеми вивчення.
2. Теоретично обґрунтовувати методи корекції агресії у дітей та дорослих.

мати навички:

1. Вибору психокорекційних методів для запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Проаналізуйте теорії класичної та сучасної психотерапії, які направлені на коригування поведінково-емоційних розладів особистості.
2. Розкрийте психотерапію з агресивної поведінки через біхевіоральне вчення.
3. Опишіть психотерапевтичну роботу психодинамічного підходу.
4. Охарактеризуйте види психотерапевтичної роботи когнітивного напрямку.
5. Опишіть психотерапевтичну роботу гуманістичного напрямку.

Методичні рекомендації з підготовки до практичних занять:

На закріплення теми проводиться опитування, захист самостійної роботи;

Обладнання: завдання для опитування.

Місце проведення: аудиторне заняття.

Завдання для самостійної роботи:

1. Аналіз класичних та сучасних теорій з психотерапії що направлені на зменшення або запобігання поведінково-емоційних розладів в особистості.

2. Проаналізувати психотерапевтичну роботу біхевіорального, психодинамічного, когнітивного, гуманістичного напрямків.

Форма звіту: співбесіда.

Література

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / упоряд. О. А. Атемасова. – Х. : Ранок, 2010. – 176 с.
2. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.
3. Бурлачук Л. Ф. Основы психотерапии / Л. Ф. Бурлачук, И. А. Грабская, А. С. Кочарян. – К. : Ника-Центр ; М. : Алетейа, 1999. – 320 с.
4. Вачков І. В. Основы технологии группового тренинга : учеб. пособие / И. В. Вачков. – М. : Ось-89, 2002. – 204 с.
5. Долгова А. Г. Агрессия у детей младшего школьного возраста. Диагностика и коррекция / А. Г. Долгова. – М. : Генезис, 2009. – 216 с.
6. Ленів З. Діагностика усного мовлення старших дошкільників засобами арт-терапії : навч.-метод. посібник / З. Ленів. – К. : Спадщина, 2011. – 64 с.
7. Оклендер В. Окна в мир ребенка : руководство по детской психотерапии / В. Оклендер. – М. : Класс, 1997. – 336 с.
8. Портман Р. Ігри, що запобігають агресії: інтерактивні ігри / Р. Портман. – Львів : Свічадо, 2010. – 112с.
9. Подарки феи: развивающая сказкотерапия для дошкольников. – СПб. : Речь, 2006. – 96 с.
10. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие. – Самара : БАХРА-М, 2001. – 672 с.
11. Семаго Н. Я. Проблемные дети: основы диагностической и коррекционной работы психолога / Н. Я. Семаго, М. М. Семаго. – М. : АРКТИ, 2000. – 208 с.
12. Семенович А. В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / А. В. Семенович. – М. : Академия, 2002. – 232 с.
13. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посібник / Т. С. Яценко. – К. : Либідь, 2000. – 264 с

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4

Тема 4. Вивчення неусвідомленої агресії у молодших школярів. Проективно-малюнковий метод діагностики

Мета: сформувати знання у студентів по науково-методичні підходи, що направлені на аналіз малюнкових ознак; формування вмінь проводити діагностику агресивного стану дітей дошкільного та молодшого шкільного віку за модернізованою методикою О. Белової у сферах "Я-Особистість", "Я в сім'ї", "Я в соціумі".

Для допуску до занять студенти повинні

знати:

1. Науково-методичні підходи до малюнковий методик
2. Параметри оцінювання агресивних ознак в малюнкових методиках

вміти:

1. Аналізувати науково-методичні підходи щодо використання малюнкових методик для дослідження агресивного стану.
2. Характеризувати специфіку проведення малюнкових методик.

мати навички:

Проводити дослідження дітей молодшого шкільного віку за малюнковими методиками.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Проаналізуйте науково-методичні підходи щодо використання малюнкових методик для дослідження агресивного стану.

2. Охарактеризуйте специфіку проведення малюнкових методик (кількісний та якісний аналіз), параметри яких вказують на агресивні ознаки в малюнках дітей.

Методичні рекомендації з підготовки до практичних занять:

На закріплення теми проводиться опитування, захист самостійної роботи;

Обладнання: завдання для опитування.

Місце проведення: аудиторне заняття.

Завдання для самостійної роботи:

1. Проаналізуйте науково-методичні підходи щодо використання малюнкових методик для дослідження агресивного стану.

2. Охарактеризуйте специфіку проведення малюнкових методик (кількісний та якісний аналіз), параметри яких вказують на агресивні ознаки в малюнках дітей.

Форма звіту: робота з дитячими малюнками.

Література

Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Тема 5. **Методика дослідження моделювання типів поведінки у свідомості. "Сюжетно-ситуативно-ілюстрована" методика**

Мета: узагальнити знання студентів про науково-методичні підходи учених, що вивчали агресію у дітей та дорослих; роботу зі систематизованою "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою, яка дозволяє дослідити агресію в молодших школярів у трьох основних сферах: "Я у сім'ї", "Я у соціумі" і "Я-Особистість".

Для допуску до занять студенти повинні

знати:

1. Науково-методичні підходи щодо створення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

2. Визначення видів та підвидів агресії.

вміти:

1. Аналізувати науково-методичні підходи щодо створення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики.

2. Характеризувати специфіку проведення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики.

мати навички:

Проводити діагностику агресії у молодших школярів з порушеннями мовлення за модернізованою "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Проаналізуйте науково-методичні підходи щодо створення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

2. Охарактеризуйте специфіку проведення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики (кількісний та якісний аналіз).

Методичні рекомендації з підготовки до практичних занять:

На закріплення теми проводиться опитування, захист самостійної роботи;

Обладнання: завдання для опитування.

Місце проведення: аудиторне заняття.

Завдання для самостійної роботи:

1. Проаналізуйте науково-методичні підходи щодо створення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

2. Охарактеризуйте специфіку проведення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики (кількісний та якісний аналіз).

Форма звіту: робота з діагностичним матеріалом.

Література

Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 6

Тема 6. Корекція проявів агресії та негативної поведінки у молодших школярів

Мета: узагальнити знання студентів про науково-методичні підходи учених, що вивчали агресію у дітей та дорослих; психокорекційні заняття, що попереджують та запобігають агресивним проявам у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення.

Для допуску до занять студенти повинні

знати:

1. Науково-теоретичне обґрунтування навчально-превентивної роботи.
2. Організація індивідуальної роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.
3. Етапи соціально-групової роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.
4. Психолого-педагогічні умови запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку.

вміти:

1. Формувати заняття для індивідуальної роботи щодо запобігання агресії у дітей.
3. Складати заняття для соціально-групової роботи щодо запобігання агресії у дітей.
4. Забезпечувати психолого-педагогічні умови запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку.

мати навички:

Орієнтування у проведенні навчально-превентивної роботи, що направлена на запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Проаналізуйте науково-методичні джерела, що направлені на корекцію агресії у дітей.
2. Опишіть методи та прийоми індивідуальної роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.
3. Розкрийте етапи соціально-групової роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.
4. Охарактеризуйте психолого-педагогічні умови запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку.

Методичні рекомендації з підготовки до практичних занять:

На закріплення теми проводиться опитування, захист самостійної роботи;

Обладнання: завдання для опитування.

Місце проведення: аудиторне заняття.

Завдання для самостійної роботи:

1. Проаналізуйте науково-методичні джерела, що направлені на корекцію агресії у дітей.
2. Опишіть методи та прийоми індивідуальної роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.
3. Розкрийте етапи соціально-групової роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.
4. Охарактеризуйте психолого-педагогічні умови запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку.

Форма звіту: співбесіда, робота з корекційним матеріалом.

Література

1. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.
2. Агресивна дитина: як їй допомогти / упоряд. О. А. Атемасова. – Х. : Ранок, 2010. – 176 с.
3. Долгова А. Г. Агресия у детей младшего школьного возраста. Диагностика и коррекция / А. Г. Долгова. – М. : Генезис, 2009. – 216 с.
4. Нерета В. С. Агресивна дитина / В. С. Нерета. – Х.: Основа, 2015.–188 с.
5. Романов А. А. Игротерапия: как преодолеть агрессивность у детей : диагностические и коррекционные методики / А. А. Романов. – М. : Школьная Пресса, 2003. – 48 с.
6. Фурманов И. А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / И. А. Фурманов. – Минск : Ильин В. П., 1996. – 199 с.

2.4. МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ПРАКТИЧНИХ, САМОСТІЙНИХ ТА ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗАНЯТЬ СТУДЕНТІВ

Закріплення пройденого матеріалу відбувається на практичних заняттях, які передбачені у навчальній програмі, їх виконують після вивчення теми чи розділу курсу. **Практичні роботи** мають важливе навчально-пізнавальне значення, сприяють формуванню вмінь і навичок, необхідних для засвоєння отриманих знань. Вони включають в себе пояснення теоретичного матеріалу, та виконання письмової практичної роботи або тестування.

Самостійна робота студентів з додатковою літературою передбачає: повторення важливих частин і розділів з дисципліни "Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку"; конспектування та узагальнення розділів; підготовка відповідей за основними запитаннями пройденого матеріалу; складання порівняльних характеристик, схем, таблиць, написання рефератів з наданої теми, розробка занять з розвитку мовлення, проведення обстежень мовлення дітей на різних вікових етапах, тощо.

Метою індивідуальної роботи є самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з навчальної дисципліни та розвиток навичок самостійної роботи індивідуальних навчально-дослідних завдань ІНДЗ.

ІНДЗ – це позааудиторна самостійна робота студента навчального, навчально-дослідницького чи проектно-конструкторського характеру, яка використовується в процесі вивчення програмного матеріалу навчальної дисципліни і завершується разом зі складанням підсумкового екзамену або заліку із відповідної навчальної дисципліни.

ІНДЗ – це завершена теоретична або практична робота в межах програми навчальної дисципліни, яка виконується на основі знань, умінь і навичок, сформованих у процесі опанування навчальною дисципліною та охоплює декілька тем або зміст навчальної дисципліни загалом.

Оцінювання самостійної та індивідуальної роботи студентів

Самостійна та індивідуальна робота студентів оцінюється за 12-ті бальною системою, що визначено робочою навчальною програмою дисципліни.

Оцінювання цього виду робіт має накопичувальну систему та здійснюється під час навчальних занять (середньоарифметичний бал або сума отриманих оцінок за кожен самостійну роботу поділено на кількість самостійних робіт, за такий різновид роботи виставляється додається у сумарну підсумкову оцінку).

2.5. МЕТОДИЧНА ДОКУМЕНТАЦІЯ ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

"Подолання підвищеного рівня агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку"

Тема 1. Теоретичний аналіз сучасного стану досліджень агресії у дітей

Мета: узагальнити знання студентів про виникнення понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка"; опанувати знаннями про причини виникнення агресії як стану та агресивної поведінки у дітей та дорослих: біологічні (нейропсихологічні та генетичні) та соціальні (соціально-побутові, ситуативні і психологічні).

Для допуску до занять студенти повинні

Питання та проблеми для обговорення:

1. Розкрийте позицію виникнення агресії психоаналітиків З. Фрейда, Е. Фромма та О. Кернберга.
2. Яку точку зору підтримували представники еволюційного підходу, щодо походження агресії.
3. Яку позицію у науковому протистоянні щодо виникнення агресії у людей підтримували представники когнітивного напрямку.
4. Поясніть позицію біхевіористів (А. Бандури, Р. Кратчфілда, Н. Левітона та ін.) в теорії соціального вчення про "агресивну поведінку" та "агресію".
5. Поясніть різницю між поняттями "агресивний стан", "агресивність", "агресивна поведінка" й "агресія", опишіть симптоматику агресії (негативну й позитивну) та її прояви.
6. Виділіть основні причини виникнення агресії у дітей.
7. Опишіть теорії, які розкривали причини виникнення агресії в особистості.
8. Розкрийте сутність біологічних причин виникнення агресії.
9. Охарактеризуйте соціальні причини виникнення агресії.
10. Визначте, як впливає колектив та сім'я на прояви агресивної поведінки та агресивного стану у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Завдання для самостійної роботи:

1. Науково-теоретичне обґрунтування понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка".
2. Основні соціально-біологічні умови що спонукають особистість до проявів агресії.

Форма звіту: співбесіда.

Література

7. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.
8. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості : навч. посібник / Т. С. Кириленко. – К. : Либідь, 2007. – 256 с.
9. Лафренье П. Эмоциональное развитие детей и подростков / П. Лафренье. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 256 с.

10. Психология человеческой агрессивности : хрестоматия / сост. К. В. Сельченко. – Минск : Харвест, 2005. – 656с.
11. Румянцева Т. Г. Агрессия: проблемы и поиски в западной философии и науке / Т. Г. Румянцева. – Минск : Университетское, 2001. – 150 с.
12. Фрейд З. "Ребенка бьют": к вопросу о происхождении сексуальных извращений [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.litmir.net/br/?b=75642>.

Тема 2. Особливості дослідження агресії у дітей та дорослих

Мета: сформулювати знання студентів про методи дослідження агресії як стану за допомогою проєктивних малюнкових методик, як агресивної поведінки – за методом моделювання, спостереження та бесіди.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Розкрийте напрямок діагностичного вивчення агресії за методом спостереження.
2. Опишіть специфіку дослідження агресії за методом тестування.
3. Які проєктивні методики використовують для дослідження агресії?
4. Який тип методик використовують для діагностики усвідомленої агресії?
5. Який тип методик використовують для діагностики неусвідомленої агресії?
6. Визначить недоліки методик, що вивчають усвідомлену агресію у дітей.
7. Проаналізуйте типи труднощів при використанні методик на дослідження неусвідомленої агресії у дітей.
8. Охарактеризуйте саморегульований вид агресії та його підвиди.
9. Розкрийте специфіку проявів змагального підвиду агресії.
10. Надайте симптоматику контрольованого підвиду агресії.
11. Опишіть прихований вид агресії та його підвиди.
12. Розкрийте специфіку проявів захисного підвиду агресії.
13. Охарактеризуйте симптоматику депресивного підвиду агресії.
14. Визначте поведінковий вид агресії та його підвиди.
15. Проаналізуйте симптоматику демонстративного підвиду агресії.
16. Охарактеризуйте симптоматику та прояви фізичного підвиду агресії.
17. Який тип методик можна використати для дослідження основних аспектів особистості дитини "Я-Особистість", "Я у сім'ї", "Я у соціумі"?

Завдання для самостійної роботи:

1. Діагностика дитячої агресії за методом спостереження.
2. Діагностика дитячої агресії за методом тестування.
3. Діагностика дитячої агресії за проєктивним методом дослідження.
4. Аналізування видів та підвидів агресії.

Форма звіту: співбесіда.

Література

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / упоряд. О. А. Атемасова. – Х. : Ранок, 2010. – 176 с.

2. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.
3. Долгова А. Г. Агрессия у детей младшего школьного возраста. Диагностика и коррекция / А. Г. Долгова. – М. : Генезис, 2009. – 216 с.
4. Ленів З. Діагностика усного мовлення старших дошкільників засобами арт-терапії : навч.-метод. посібник / З. Ленів. – К. : Спадщина, 2011. – 64 с.
5. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие. – Самара : БАХРА-М, 2001. – 672 с.
6. Семаго Н. Я. Проблемные дети: основы диагностической и коррекционной работы психолога / Н. Я. Семаго, М. М. Семаго. – М. : АРКТИ, 2000. – 208 с.
7. Семенович А. В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / А. В. Семенович. – М. : Академия, 2002. – 232 с.

Тема 3. Основні напрямки класичної та сучасної корекції агресивної поведінки у дітей

Мета: узагальнити знання студентів про теорії класичної та сучасної психотерапії (біхевіоральні, психодинамічні, когнітивні, гуманістичні теорії), що вивчали поведінково-емоційні розлади особистості.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Проаналізуйте теорії класичної та сучасної психотерапії, які направлені на коригування поведінково-емоційних розладів особистості.
2. Розкрийте психотерапію з агресивної поведінки через біхевіоральне вчення.
3. Опишіть психотерапевтичну роботу психодинамічного підходу.
4. Охарактеризуйте види психотерапевтичної роботи когнітивного напрямку.
5. Опишіть психотерапевтичну роботу гуманістичного напрямку.

Завдання для самостійної роботи:

1. Аналіз класичних та сучасних теорій з психотерапії що направлені на зменшення або запобігання поведінково-емоційних розладів в особистості.
2. Проаналізувати психотерапевтичну роботу біхевіорального, психодинамічного, когнітивного, гуманістичного напрямків.

Форма звіту: співбесіда.

Література

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / упоряд. О. А. Атемасова. – Х. : Ранок, 2010. – 176 с.
2. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.
3. Бурлачук Л. Ф. Основы психотерапии / Л. Ф. Бурлачук, И. А. Грабская, А. С. Кочарян. – К. : Ника-Центр ; М. : Алетея, 1999. – 320 с.

4. Вачков І. В. Основи технології групового тренінга : учеб. посібник / І. В. Вачков. – М. : Осць-89, 2002. – 204 с.
5. Долгова А. Г. Агресія у дітей младшого шкільного віку. Діагностика і корекція / А. Г. Долгова. – М. : Генезис, 2009. – 216 с.
6. Ленів З. Діагностика усного мовлення старших дошкільників засобами арт-терапії : навч.-метод. посібник / З. Ленів. – К. : Спадщина, 2011. – 64 с.
7. Оклендер В. Окна в мир ребенка : руководство по детской психотерапии / В. Оклендер. – М. : Класс, 1997. – 336 с.
8. Портман Р. Ігри, що запобігають агресії: інтерактивні ігри / Р. Портман. – Львів : Свічадо, 2010. – 112с.
9. Подарки феи: развивающая сказкотерапия для дошкольников. – СПб. : Речь, 2006. – 96 с.
10. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие. – Самара : БАХРА-М, 2001. – 672 с.
11. Семаго Н. Я. Проблемные дети: основы диагностической и коррекционной работы психолога / Н. Я. Семаго, М. М. Семаго. – М. : АРКТИ, 2000. – 208 с.
12. Семенович А. В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / А. В. Семенович. – М. : Академия, 2002. – 232 с.
13. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посібник / Т. С. Яценко. – К. : Либідь, 2000. – 264 с

Тема 4. **Вивчення неусвідомленої агресії у молодших школярів. Проективно-малюнковий метод діагностики**

Мета: сформулювати знання у студентів по науково-методичні підходи, що направлені на аналіз малюнкових ознак; формування вмінь проводити діагностику агресивного стану дітей дошкільного та молодшого шкільного віку за модернізованою методикою О. Белової у сферах "Я-Особистість", "Я в сім'ї", "Я в соціумі".

Питання та проблеми для обговорення:

1. Проаналізуйте науково-методичні підходи щодо використання малюнкових методик для дослідження агресивного стану.
2. Охарактеризуйте специфіку проведення малюнкових методик (кількісний та якісний аналіз), параметри яких вказують на агресивні ознаки в малюнках дітей.

Завдання для самостійної роботи:

1. Проаналізуйте науково-методичні підходи щодо використання малюнкових методик для дослідження агресивного стану.
2. Охарактеризуйте специфіку проведення малюнкових методик (кількісний та якісний аналіз), параметри яких вказують на агресивні ознаки в малюнках дітей.

Форма звіту: робота з дитячими малюнками.

Література

Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.

Тема 5. **Методика дослідження моделювання типів поведінки у свідомості. "Сюжетно-ситуативно-ілюстрована" методика**

Мета: узагальнити знання студентів про науково-методичні підходи учених, що вивчали агресію у дітей та дорослих; роботу зі систематизованою "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою, яка дозволяє дослідити агресію в молодших школярів у трьох основних сферах: "Я у сім'ї", "Я у соціумі" і "Я-Особистість".

Питання та проблеми для обговорення:

1. Проаналізуйте науково-методичні підходи щодо створення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

2. Охарактеризуйте специфіку проведення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики (кількісний та якісний аналіз).

Завдання для самостійної роботи:

1. Проаналізуйте науково-методичні підходи щодо створення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики

2. Охарактеризуйте специфіку проведення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики (кількісний та якісний аналіз).

Форма звіту: робота з діагностичним матеріалом.

Література

Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.

Тема 6. **Корекція проявів агресії та негативної поведінки у молодших школярів**

Мета: узагальнити знання студентів про науково-методичні підходи учених, що вивчали агресію у дітей та дорослих; психокорекційні заняття, що попереджують та запобігають агресивним проявам у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Проаналізуйте науково-методичні джерела, що направлені на корекцію агресії у дітей.

2. Опишіть методи та прийоми індивідуальної роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.

3. Розкрийте етапи соціально-групової роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.

4. Охарактеризуйте психолого-педагогічні умови запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку.

Завдання для самостійної роботи:

1. Проаналізуйте науково-методичні джерела, що направлені на корекцію агресії у дітей.

2. Опишіть методи та прийоми індивідуальної роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.

3. Розкрийте етапи соціально-групової роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.

4. Охарактеризуйте психолого-педагогічні умови запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку.

Форма звіту: співбесіда, робота з корекційним матеріалом.

Література

1. Белова О.Б. Діагностика та корекція агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення: Монографія / О.Б. Белова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2017. – 233 с.
2. Агресивна дитина: як їй допомогти / упоряд. О. А. Атемасова. – Х. : Ранок, 2010. – 176 с.
3. Долгова А. Г. Агрессия у детей младшего школьного возраста. Диагностика и коррекция / А. Г. Долгова. – М. : Генезис, 2009. – 216 с.
4. Нерета В. С. Агресивна дитина / В. С. Нерета. – Х.: Основа, 2015.–188 с.
5. Романов А. А. Игротерапия: как преодолеть агрессивность у детей : диагностические и коррекционные методики / А. А. Романов. – М. : Школьная Пресса, 2003. – 48 с.
6. Фурманов И. А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / И. А. Фурманов. – Минск : Ильин В. П., 1996. – 199 с.

2.6. ЗАВДАННЯ МОДУЛЬНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

Мета: Закріпити у студентів основні знання про виникнення понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка"; опанувати знаннями про причини виникнення агресії як стану та агресивної поведінки у дітей та дорослих: біологічні (нейропсихологічні та генетичні) та соціальні (соціально-побутові, ситуативні і психологічні); методи дослідження агресії як стану за допомогою проєктивних малюнкових методик, як агресивної поведінки – за методом моделювання, спостереження та бесіди; психокорекційні заняття, що попереджують та запобігають агресивним проявам у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення.

Теми для поточної перевірки знань

Тема 1. Теоретичний аналіз сучасного стану досліджень агресії у дітей

Тема 2. Особливості дослідження агресії у дітей та дорослих

Тема 3. Основні напрямки класичної та сучасної психокорекції агресивної поведінки у дітей

Тема 4. Вивчення неусвідомленої агресії у молодших школярів. Проективно-малюнковий метод діагностики

Тема 5. Методика дослідження моделювання типів поведінки у свідомості.

"Сюжетно-ситуативно-ілюстрована" методика

Тема 6. Корекція проявів агресії та негативної поведінки у молодших школярів

Питання до комплексної контрольної роботи з дисципліни

1. Розкрийте позицію виникнення агресії психоаналітиків З. Фрейда, Е. Фромма та О. Кернберга.
2. Яку точку зору підтримували представники еволюційного підходу, щодо походження агресії.
3. Яку позицію у науковому протистоянні щодо виникнення агресії у людей підтримували представники когнітивного напрямку.
4. Поясніть позицію біхевіористів (А. Бандури, Р. Кратчфілда, Н. Левітона та ін.) в теорії соціального вчення про "агресивну поведінку" та "агресію".
5. Поясніть різницю між поняттями "агресивний стан", "агресивність", "агресивна поведінка" й "агресія", опишіть симптоматику агресії (негативну й позитивну) та її прояви.
6. Виділіть основні причини виникнення агресії у дітей.
7. Опишіть теорії, які розкривали причини виникнення агресії в особистості.
8. Розкрийте сутність біологічних причин виникнення агресії.

9. Охарактеризуйте соціальні причини виникнення агресії.
10. Визначте, як впливає колектив та сім'я на прояви агресивної поведінки та агресивного стану у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.
11. Розкрийте напрямок діагностичного вивчення агресії за методом спостереження.
12. Опишіть специфіку дослідження агресії за методом тестування.
13. Які проєктивні методики використовують для дослідження агресії?
14. Який тип методик використовують для діагностики усвідомленої агресії?
15. Який тип методик використовують для діагностики неусвідомленої агресії?
16. Визначить недоліки методик, що вивчають усвідомлену агресію у дітей.
17. Проаналізуйте типи труднощів при використанні методик на дослідження неусвідомленої агресії у дітей.
18. Охарактеризуйте саморегульований вид агресії та його підвиди.
19. Розкрийте специфіку проявів змагального підвиду агресії.
20. Надайте симптоматику контрольованого підвиду агресії.
21. Опишіть прихований вид агресії та його підвиди.
22. Розкрийте специфіку проявів захисного підвиду агресії.
23. Охарактеризуйте симптоматику депресивного підвиду агресії.
24. Визначте поведінковий вид агресії та його підвиди.
25. Проаналізуйте симптоматику демонстративного підвиду агресії.
26. Охарактеризуйте симптоматику та прояви фізичного підвиду агресії.
27. Який тип методик можна використати для дослідження основних аспектів особистості дитини "Я-Особистість", "Я у сім'ї", "Я у соціумі"?
28. Проаналізуйте теорії класичної та сучасної психотерапії, які направлені на коригування поведінково-емоційних розладів особистості.
29. Розкрийте психотерапію з агресивної поведінки через біхевіоральне вчення.
30. Опишіть психотерапевтичну роботу психодинамічного підходу.
31. Охарактеризуйте види психотерапевтичної роботи когнітивного напрямку.
32. Опишіть психотерапевтичну роботу гуманістичного напрямку.
33. Проаналізуйте науково-методичні підходи щодо використання малюнкових методик для дослідження агресивного стану.
34. Охарактеризуйте специфіку проведення малюнкових методик (кількісний та якісний аналіз), параметри яких вказують на агресивні ознаки в малюнках дітей.
35. Проаналізуйте науково-методичні підходи щодо створення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики
36. Охарактеризуйте специфіку проведення "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики (кількісний та якісний аналіз).

37. Проаналізуйте науково-методичні джерела, що направлені на корекцію агресії у дітей.
38. Опишіть методи та прийоми індивідуальної роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.
39. Розкрийте етапи соціально-групової роботи щодо запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку.
40. Охарактеризуйте психолого-педагогічні умови запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку.

ПИТАННЯ ПРАКТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ

1. За малюнком дитини молодшого шкільного віку визначити вид та підвид агресії як стану.
2. Опрацювати за "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою (кількісний та якісний аналіз) вибір моделі поведінки дитини молодшого шкільного віку.

2. 7. КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ МОДУЛЬНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

Комплексна контрольна робота (МКР) складається на основі запитань, які пропонуються до заліку, включає в себе практичні завдання.

У МКР входять 3 завдання: перше та друге теоретичні, третє – практичне. Перше завдання оцінюється - **3 балів**, друге – **5 балів**, третє – **4 балів**. Переведення умовних одиниць в оцінки проводиться за такою системою:

11 – 12 балів - "відмінно". Студент дав повну, розгорнуту, обґрунтовану відповідь на перше та друге теоретичні запитання ККР, правильно виконав практичну частину завдань, допустив незначні неточності, які в цілому не впливають на розуміння ним навчального матеріалу і вміння ним оперувати.

9 – 10 балів - "добре". Студент дав відповідь на перше та друге теоретичне запитання ККР, та при цьому воно має певні неточності, які не впливають на загальну структуру, але вказують на часткове нерозуміння матеріалу. Спостерігаються помилки під час виконання практичного завдання.

7 – 8 балів - "задовільно". Студент не правильно відповів на теоретичні запитання, допустив помилки при виконанні практичної роботи. Помилки вказують на часткове нерозуміння ним матеріалу.

5 – 6 балів - "незадовільно". Студент не зміг розкрити сутність теоретичного першого та другого питання, при відповіді допускав грубі помилки, які вказують на нерозуміння структури вивчення матеріалу. Незроблена практична частина завдань.

1 – 4 балів - незадовільно з проведенням додаткової роботи. Жодної вірної відповіді. Незроблена практична частина завдань.

ЗМІСТ

Передмова	3
1. Навчальна програма.	4
2. Робоча програма навчальної дисципліни.	7
2.1. Опис навчальної дисципліни.....	8
2.2. Зміст теоретичної підготовки	19
2.3. Зміст практичної підготовки (практичні заняття).....	81
2.4. Методичні вказівки до практичних, самостійних та індивідуальних занять.	88
2.5. Методична документація для організації самостійної роботи ...	89
2.6. Завдання модульної контрольної роботи.....	95
2.7. Критерії оцінювання модульної контрольної роботи.....	98

Наукове видання

Бєлова О.Б.

**ПОДОЛАННЯ ПІДВИЩЕНОГО РІВНЯ АГРЕСІЇ У ДІТЕЙ З
ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ**

Навчально-методичний посібник

Підписано до друку 10.12.2018 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний
Ум.друк.арк. 9,7. Обл. вид. арк. 8.1 Тираж 300. Зам. 111

Підготовлено до друку та надруковано
у видавництві ПП «Медабори»
32330, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,
с. Довжок, пров. Радянський, 6а Тел./факс: (03849) 2-20-79
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3025 від 09.11.2007 р.